

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет здоров'я людини
кафедра психології та соціології

Лебедєв Д. Є.

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН МЕНТАЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**

Київ

2025

**СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

Факультет **Філософії і психології**

(повне найменування інституту, факультету)

Кафедра **Психології та соціології**

(повна назва кафедри)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

бакалавра

на тему: **«Психологічний феномен ментальності українського народу»**

Здобувач вищої освіти спеціальності

053 Психологія, ОПП «Психологія»,

групи ПС – 21д

Лебедєв Д. Є.

Керівник роботи:

ст. викладач

Пелешенко О. В.

Рецензент: д. психол. н., проф., завідувачка кафедри

загальної та соціальної психології Львівського державного

університету внутрішніх справ

Ковальчук З. Я.

2025

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет _____ здоров'я людини _____
Кафедра _____ психології та соціології _____
Освітній ступінь _____ бакалавр _____
Спеціальність _____ 053 Психологія _____
Освітньо – професійна програма _____ «Психологія» _____

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
психології Бохонкова Ю.О

“05” травня 2025 року

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Лебедеву Денису Євгеновичу

1. *Тема роботи:* «Психологічний феномен ментальності українського народу».

Керівник роботи: О.В. Пелешенко – старший викладач кафедри психології та соціології, затверджений наказом по університету від «02» травня 2025 року, № 81/15 _____

2. **Строк подання студентом роботи до захисту «11» червня 2025 року**_____.

3. *Вихідні дані до роботи: обсяг роботи - 73 сторінки (1,5 інтервал, 14 шрифт з дотриманням відповідного формату), список використаної літератури оформлюється згідно з бібліографічними нормами Ф-23, додатки.*

4. *Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): проаналізувати наукові джерела з зазначеної тематики; підібрати діагностичний інструментарій згідно проблеми дослідження; на основі проведеного констатувального експерименту розробити й апробувати соціально-психологічну програму тренінгу.*

5. *Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслеників): таблиці, рисунки, схеми.*

6. Консультанти розділів роботи:

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1.	Пелешенко О. В. – старший викладач кафедри психології та соціології	19.05.2025	01.06.2025
2.	Пелешенко О. В. – старший викладач кафедри психології та соціології	02.06.2025	10.06.2025

7. Дата видачі завдання: 05.05.2025 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Визначення проблеми, завдань дослідження та розроблення плану кваліфікаційної роботи.	02.05.2025 – 18.05.2025	
2	Аналіз літератури за проблемою. Систематичний аналіз наукових джерел. Структурування огляду літератури. Робота над теоретичною частиною дослідження.	19.05.2025 – 01.06.2025	
4	Узагальнення результатів констатувального експерименту.	02.06.2025 – 10.06.2025	
6	Представлення роботи на зовнішню рецензію.	11.06.2025 – 15.06.2025	
7	Перевірка роботи на академічний плагіат.	16.06.2025 – 22.06.2025	
8	Підготовка кваліфікаційної роботи до захисту.	16.06.2025 – 22.06.2025	
9	Захист кваліфікаційної роботи.	23.06.2025 – 29.06.2025	

Здобувач вищої освіти

Лебедєв Д. Є.

Керівник роботи: ст. викл.

Пелешенко О. В.

РЕФЕРАТ

Текст – 73 с., рис. – 4, табл. – 1, літератури – 75 дж.

У кваліфікаційній роботі детально розглядаються теоретичні підходи та методологічні основи вивчення психологічних особливостей прояву ментальності українців. Зокрема, надано характеристику сутності поняття «ментальність народу», а також проведено ґрунтовний аналіз основних психологічних складових цього феномену. Окрім того, проведено емпіричне дослідження, яке дало змогу виявити специфіку прояву ментальності українців з різних регіонів країни. За результатами дослідження були розроблені практичні рекомендації, що спрямовані на розвиток основних компонентів етнічної ідентичності кожної особистості.

Ключові слова: НАЦІЯ, МЕНТАЛЬНІСТЬ, ПСИХОДІАГНОСТИКА, ОСОБИСТІСТЬ, ХАРАКТЕРИСТИКИ, КОРЕКЦІЯ, КУЛЬТУРА, МЕТОДИ, ЯКОСТІ, ОПИТУВАЛЬНИКИ, ВЕЛИКА СОЦІАЛЬНА ГРУПА, МЕТОДИКИ, ТОЛЕРАНТНІСТЬ, ТЕСТИ, КОМПОНЕНТ, ЦІННОСТІ.

ABSTRACT

Lebediev D. E. The psychological phenomenon of the mentality of the Ukrainian people. – Qualification work. – Kyiv, 2025.

The qualification work examines in detail the theoretical approaches and methodological foundations for studying the psychological characteristics of the Ukrainian mentality. In particular, the essence of the concept of “mentality of the people” is characterized, and a thorough analysis of the main psychological components of this phenomenon is carried out. In addition, an empirical study was conducted to identify the specifics of the mentality of Ukrainians from different regions of the country. Based on the results of the study, practical recommendations were developed aimed at developing the main components of each individual's ethnic identity.

Key words: nation, mentality, psychodiagnostics, personality, characteristics, correction, culture, methods, qualities, questionnaires, large social group, techniques, tolerance, tests, component, values.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ.....	13
1.1. Аналіз наукових підходів до вивчення психологічних особливостей ментальності українців у працях вітчизняних та зарубіжних психологів	13
1.2. Сутність основних складових поняття «ментальність»	21
1.3. Характерні особливості ментальності українського народу	28
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	38
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ХАРАКТЕРНИХ РИС МЕНТАЛЬНОСТІ В УКРАЇНЦІВ	41
2.1. Основні психологічні складові ментальності українського народу	41
2.2. Аналіз психологічних особливостей, що характеризують прояви ментальності українського народу	46
2.3. Психологічний та статистичний аналіз результатів констатувального експерименту	52
2.4. Психологічні поради для розвитку етнічної ідентичності особистості	66
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	75
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	81

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У світлі сьогоденних трансформаційних процесів, що охопили Україну, знання про динаміку соціальних процесів набуває статусу ключового ресурсу. Воно є невід'ємною передумовою для забезпечення стабільності та поступального розвитку нашої держави. Успішність роботи суспільства значною мірою залежить від психологічних особливостей усіх його членів, які належать до різних великих соціальних груп. Дослідження психології таких груп дозволяє не лише планувати стратегію розвитку країни загалом, а й адаптувати її для окремих груп, адже кожна група має власне бачення, переживання і судження про події та зміни.

Недостатня увага до психології великих соціальних груп, зокрема до ментальності українського народу, створює проблеми у відповіді на багато актуальних соціальних питань. Зокрема, це стосується того, як групи адаптуються та ідентифікують себе в умовах соціальної нестабільності, а також проблем агресії, руйнування моральних цінностей і зміни пріоритетів. Серед інших викликів — звуження сфери соціальних інтересів, духовне спрощення і зниження вимог до культури. Усе це призводить до появи так званого екзистенційного вакууму, коли люди втрачають сенс життя, відчувають сильну емоційну напругу, розчарування і внутрішню суперечливість. У підсумку це стає причиною негативних психічних станів — аномії, стресу і страху серед населення.

Дійсно, у сучасній психологічній науці накопичено значний доробок у дослідженні окремих граней психологічних особливостей прояву ментальності народу. Цей досвід репрезентований як у вітчизняній психологічній думці працями таких видатних вчених, як М. М. Слюсаревський, І. Г. Дубов, Т. В. Іванова, І. А. Побочий, З. І. Левин, М. І. Воловикова, А. В. Брушлинський, Г. В. Акопов, Б. А. Душков. Так і в

зарубіжній науковій парадигмі, де до вивчення цієї проблематики долучилися Ф. Лебон, З. Фройд, С. Сигеле, Л. С. Франк, С. Московічі, А. Тэджфел, Е. Фром.

В академічних дискусіях було сформовано чіткий понятійний апарат, що спирається на перевірені уявлення про такі важливі соціально-психологічні категорії, як цінності, норми, цілі та установки. Це дозволяє методологічно точно підходити до вивчення ключових соціально-психологічних явищ. Відповідно до потреб розв'язання складних завдань, що постають перед психологами, удосконалювався і використовуваний у дослідженнях математичний інструментарій. Проте варто зауважити, що дослідження ментальності народу переважно здійснювалися філософами, які зосереджувалися на теоретичних аспектах, економістами, що розглядали її крізь призму споживчих уподобань, політологами, які аналізували досвід інших країн, а також іншими фахівцями. Соціальна психологія, яка володіє як добре розвиненим понятійним апаратом, так і відповідними методами для глибинного аналізу соціально-психологічних явищ великих соціальних груп і ментальності народу загалом, фактично відсторонилася від системних досліджень цих процесів. Як наслідок, проблема психологічних особливостей ментальності народу практично не вивчається психологами, за винятком робіт, що систематизують емпіричні дані. Тим часом дослідження цієї тематики має велике наукове і практичне значення для державних діячів, які регулюють міжнаціональні стосунки. Надійні дані потрібні також політикам, які враховують психологічні особливості різних груп виборців, економістам, що аналізують споживчу поведінку різних верств населення, рекламістам і фахівцям зі зв'язків з громадськістю, бізнесменам, а також представникам ЗМІ та багатьом іншим.

Об'єктом дослідження є ментальність як частина етнічної ідентичності людини.

Предметом дослідження виступають психологічні особливості прояву ментальності в українців.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та проведення емпіричного аналізу психологічних особливостей прояву ментальності як складової етнічної ідентичності народу України.

Для досягнення мети, необхідно вирішити наступні **завдання дослідження**:

1. Провести історичний аналіз і синтез українських та зарубіжних літературних джерел, присвячених вивченню ментальності як складової етнічної ідентичності особистості в межах психології.
2. Визначити основні психологічні риси прояву ментальності українців.
3. Розглянути теоретичні підходи до діагностики великих соціальних груп і ментальності народу.
4. Провести практичне дослідження, щоб виявити психологічні особливості прояву ментальності українців.
5. Спираючись на отримані дані, запропонувати конкретні кроки для розвитку етнічної самосвідомості.

Методологічну основу дослідження формують базові принципи української соціальної психології, зокрема підходи, які пояснюють взаємозв'язок психіки та культури, а також історичне становлення особистості. Увагу зосереджено на загальнопсихологічних поглядах на діяльність людини, що розроблялися у працях вітчизняних науковців, серед яких С. Д. Максименко, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, М. Й. Боришевський, Н. В. Чепелєва та інші. Окреме місце займають дослідження, що висвітлюють важливість активної позиції особистості у соціальному житті та діяльності (зокрема, С. Л. Рубінштейна, В. О. Моляко). Також у роботі враховано ідеї культурно-історичного підходу, який розробляли Л. С. Виготський, В. А. Роменець та інші дослідники. Методологічна палітра дослідження включає й напрацювання школи аналітичної психології К. Г. Юнга, концепції школи «Анналів» (зокрема, Л. Февра, М. Блока та А. Я. Гуревича) і

напрацювання представників історичної психології, таких як М. А. Чєпа, І. Г. Білявський та В. А. Шкуратов.

Методи дослідження:

- теоретичний аналіз літературних джерел, присвячених проблематиці психологічного аналізу особливостей функціонування та прояву великих соціальних груп;

- спостереження;

- бесіди;

- проведення психологічного констатувального експерименту;

- тестування (методика «Діагностика індивідуальних цінностей»

Ш. Шварца; експрес-опитувальник «Індекс толерантності»; методика визначення типу етнічної ідентичності, розроблена Г. У. Солдатовою і С. В. Рижовим);

- методи описового та кількісного аналізу отриманих даних.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що воно зібрало до купи і впорядкувало різні наукові праці, щоб чітко визначити, які саме психологічні риси властиві українцям. В наш час досліджувати менталітет і духовну культуру українців потрібно як для розуміння людей, так і для прийняття правильних політичних рішень. Ці питання особливо загострюються у низці регіонів країни. Чим більшою є втрата сучасною людиною своїх національних коренів і культурного образу, тим легше вона стає об'єктом впливу націоналістичних ідеологій. Включення поняття «ментальність» до психологічних досліджень допомагає поєднати культурні, антропологічні та соціально-психологічні фактори становлення та функціонування сучасного суспільства нашої держави.

Практичне значення дослідження. Отримані в процесі дослідження результати та сформульовані на їх основі висновки можуть бути використані: освітянами та адміністраціями закладів освіти – для розробки навчальних програм, які враховують національні цінності, особливості мислення та поведінки українців, формування патріотизму, громадянської

відповідальності; державними органами та органами місцевого самоврядування – для формування ефективної державної політики, спрямованої на національне відродження, соціальну згуртованість, мобілізацію суспільства на вирішення актуальних проблем; психологами, соціальними працівниками – для ефективнішої роботи з різними групами населення, врахування ментальних особливостей у консультуванні, психотерапії, профілактиці стресу та соціальної напруги; політичними партіями та громадськими організаціями — для кращого розуміння запитів виборців, розробки ефективних комунікаційних кампаній, підвищення рівня довіри та підтримки; у міжкультурній комунікації – для зменшення непорозумінь, покращення діалогу між представниками різних культур, особливо в умовах глобалізації.

Таким чином, результати дослідження феномену ментальності українського народу мають практичне значення для формування національної ідентичності, підвищення ефективності освіти, державного управління, соціальної роботи, бізнесу та міжкультурної взаємодії.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ ЯК СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ

1.1. Аналіз наукових підходів до вивчення психологічних особливостей ментальності українців у працях вітчизняних та зарубіжних психологів

На початку ХХІ століття Україна опинилася у складній ситуації: через кризу та революційні зміни реформи почали впроваджуватися, але зустріли сильний опір. Однією з причин цього опору може бути унікальна українська ментальність. Щоб зрозуміти, наскільки важливо враховувати ментальність народу у сучасних суспільних процесах, спершу потрібно пояснити, що таке ментальність і які її головні риси.

Ментальність належить до постійних духовних явищ у житті суспільства, тому вона потребує не лише вивчення минулого, а й уваги до того, як вона проявляється зараз. Її дослідження стосується не тільки психології, а й багатьох інших наук — філософії, історії, соціології, культурології, етнології та лінгвістики. У кожній галузі є своє пояснення цього поняття.

Саме тому філософські, історичні, культурологічні та соціологічні дослідження разом із етнопсихологічними, політичними, антропологічними й мовознавчими підходами дають можливість краще зрозуміти ментальність як складне й важливе явище у житті суспільства.

Вивчення ментальності (особливостей мислення та звичаїв) існувало задовго до появи самого терміна, у працях давніх істориків і філософів, таких як:

– Багато описів звичаїв і характерів різних народів можна знайти в працях античних авторів – істориків, філософів і політиків, серед яких Геродот, Гіппократ, Тацит, Пліній, Страбон та Юлій Цезар [2, с. 188–205];

– Окрему увагу заслуговує спеціальна теорія, яка пояснює психологічні відмінності між народами та їх представниками. Вона відома як «психологія народів» і належить М. Лацарусу та Г. Штейнталю. У подальшому ці ідеї розвивав В. Вундт [16, с. 33–53].

У вітчизняній науковій традиції також існували різноманітні спроби дослідити слов'янський національний характер. Ці праці створювали історики, філологи та філософи, серед яких – Н. А. Бердяєв, С. М. Булгаков, А. Н. Веселовський, Н. Я. Данилевський, І. Е. Забелін, М. М. Карамзін, І. В. Кирєєвський, М. В. Ломоносов, Н. О. Лоський, С. В. Максимова, П. Н. Мілюков, Д. С. Овсяніко-Куликовський, А. А. Потебня, В. С. Соловйов, П. А. Сорокін, П. Я. Чаадаєв та інші. Дослідження О. А. Добіаш-Різдвяної, Л. П. Карсавіна, В. О. Ключевського, М. І. Костомарова та С. М. Соловйова випереджали деякі методи школи «Анналів». Це дозволяло краще зрозуміти особливості світогляду та дій людей минулого [6, с. 158–165];

В українській науці тема національної ментальності почала розроблятися ще в ХІХ столітті. Перші кроки у цьому напрямку зробили М. І. Костомаров і І. С. Нечуй-Левицький, а про риси українського характеру розмірковував Т. Г. Шевченко. Надалі цю тему продовжили вивчати такі дослідники, як Д. І. Чижевський, О. Ю. Кульчицький, Б. Я. Цимбалістий, В. М. Русанівський та інші. Їхня мета полягала у визначенні основних рис, що характеризують українську ментальність, та пошуку шляхів для її всебічного аналізу [1, с. 60–68];

Серед важливих напрямів соціальної психології виділяють підхід, що ґрунтується на соціологічних концепціях Е. Дюркгейма і М. Вебера. Він знайшов своє відображення у працях Г. Лебона, В. Мак-Дугалла, Г. Тарда, а

також у розробках філософа Г. Г. Шпета, які вивчали питання взаємозв'язку між свідомістю окремої людини і групи;

Ще один вагомий напрямок – загальнопсихологічний, у якому З. Фройд створив концепцію особистості, тісно пов'язану з культурними чинниками. Це дало змогу знайти взаємозв'язки між особистісною і колективною психологією. Сюди ж належить теорія архетипів, що лежить в основі «колективного несвідомого» К. Юнга. Цю проблематику також досліджували Е. Фромм, В. Райх, О. Ранк, Г. Рохейм та інші вчені [34, с. 25–38];

Особливий інтерес становить і британсько-французька антропологічна традиція. Тут висвітлювалась проблема так званої «примітивної ментальності» у працях Б. Малиновського, Л. Леві-Брюля, К. Леві-Строса, А. Леруа-Гурана, А. Рад-Кліфф-Брауна, М. Еліаде та багатьох інших [45, с. 371–360];

В американській культурній антропології відомий напрям «Культура-і-особистість», у якому особливу увагу приділяли процесам формування людини, її поведінці, цінностям, а також дослідженню відхилень і шляхів їх корекції. Цей напрям представлений працями Р. Бенедикта, Дж. Долларда, А. Інкельса, Д. Т. Кемпбелла, М. Коула, Д. Левінсона, М. Міда, М. Г. Сегалла, С. Скрібнера, Дж. Уайтінага, А. Х. Халлоуела, М. Херсковіца, Дж. Хонігмана, Е. Хьюза та інших дослідників [46, с. 15–20].

Питання ментальності активно досліджували українські вчені, кожен з яких надавав йому власної інтерпретації. Так, М. Грушевський та М. Костомаров займалися вивченням витоків української ментальності. Г. Сковорода та П. Юркевич розглядали це явище як вираження «божественної» сутності людини, пов'язане з поняттями кордоцентризму та софійності.

Серед сучасних дослідників, які присвятили свої праці вивченню українського національного менталітету в його різних проявах – філософських, соціальних, економічних і політичних аспектах, варто відзначити В. Бебика, О. Бичка, І. Бичка, О. Бондаренка, І. Варзар, В.

Воронкову, С. Грабовського, В. Горбатенка, В. Горського, Р. Додонова, В. Жмира, О. Забужко, В. Ігнатова, О. Картунова, В. Касьяна, С. Катаєва, І. Кресіну, С. Кримського, О. Майбороду, В. Огірчука, І. Оніщенка, В. Панібудьласку, Ю. Римаренка, С. Римаренка, І. Старовойта, М. Степика, В. Храмову, В. Шинкарука, Л. Шкляра, В. Школьника, М. Шульгу та інших [43, с. 68–74].

Слід зазначити, що термін «ментальність» походить від латинського слова *mens*, що означає «розум» або «спосіб мислення». Під цим поняттям мають на увазі сукупність установок свідомості, звичок мислення, типових способів сприйняття, поведінкових моделей і повсякденних переконань як окремої людини, так і соціальної спільноти. Ментальність формується в контексті культури, традицій і соціальної організації суспільства. Це поняття вважається важливим інструментом методологічного аналізу в соціальних і гуманітарних дослідженнях. Цікаво, що вперше слово «ментальність» згадується у працях Р. Емерсона, а згодом його використовував М. Пруст [29, с. 110–112].

Французькі дослідники, які належали до відомої школи «Анналів», першими почали широко застосовувати поняття «ментальність» у своїх наукових працях. Вони прагнули знайти ті глибинні, постійні структури свідомості, які, на їхню думку, лежать в основі історичного поступу. Цікаво, що донині немає одного, загальноприйнятого визначення цього терміна. Водночас у французькому філософському словнику пропонується таке його тлумачення: «Ментальність — це сукупність основних установок мислення, звичних способів сприйняття та головних переконань особистості» [28, с. 355–373].

У вітчизняній науці першою значною спробою осмислити поняття ментальності можна вважати роботу А. Я. Гуревича — активного популяризатора традицій школи «Анналів». Він визначав ментальність як своєрідний спільний розумовий інструментарій і психологічний набір, характерний для людей певного суспільства. На його думку, цей набір

допомагає їм формувати унікальне уявлення про навколишній світ і власне місце у ньому [20, с. 83–95].

На нашу думку, дослідження ментальності ускладнюється низкою чинників. По-перше, це поняття, яке виникло в рамках школи «Анналів», створеної Л. Февром і М. Блоком, сьогодні має міждисциплінарний статус і тлумачиться по-різному не тільки істориками, а й психологами. По-друге, складність полягає у тому, що дослідники часто по-різному ставляться до несвідомого компоненту цього явища: одні вважають його визначальним, а інші – навпаки, не надають йому значення [14, с. 33–38].

Психологи, які досліджують ментальність, зазвичай намагаються визначити такі критерії, які дозволили б, навіть якщо не звести її до конкретних психологічних явищ, то принаймні окреслити ті психічні процеси, що впливають на її характер [15, с. 21–25].

Особливість психологічного підходу до вивчення ментальності полягає в тому, що цей феномен розглядається крізь призму філософських та світоглядних ідей, а також через комплексні соціально-психологічні поняття [16, с. 33–53].

У цьому напрямі проводилися дослідження московської психологічної школи, яка прагнула розкрити цілісні механізми ментальності та її взаємозв'язок із ключовими соціально-психологічними характеристиками особистості. Праці представників цієї школи можна умовно поділити на два підходи, що відповідають різним аспектам вивчення особистості.

Прихильники ідеографічного підходу, наприклад, В. П. Зінченко акцентують увагу на унікальності та необ'єктивованості досліджуваного феномена, зауважуючи, що для вивчення історичних фактів найбільш придатним і адекватним виявляється феноменологічний підхід, що розвивається в психології працями Г. Г. Шпета [32, с. 44–52].

На переконання В. Ф. Петренка, аналіз свідомості та ментальності має враховувати існування адаптивних механізмів, завдяки яким матерія здатна зберігати інформацію, а також важливість колективного несвідомого. Це дає

змогу досягнути особливості історії через психоаналіз як колективного, так і індивідуального несвідомого [16, с. 33–53]. Таким чином, дослідник вказує, що саме колективне несвідоме визначає феномен ментальності, ускладнюючи його вивчення.

Деякі дослідники прагнуть з'ясувати, яким чином психологічні риси чи елементи групової психології відображають специфіку явища ментальності. Наприклад, К. А. Абульханова разом з іншими вченими вважає, що важливим критерієм у цьому питанні є спосіб життя. Саме він формує певну культуру і наділяє людей властивим їм менталітетом [54].

Як показує аналіз різних підходів, у московській психологічній школі можна виокремити два основних напрями. Один із них зосереджується на збереженні унікальної сутності ментальності та спирається переважно на феноменологічні методи дослідження. Інший напрям прагне знайти засоби більш чіткого, системного опису цього складного явища, використовуючи при цьому узагальнюючі психологічні категорії. Частина цих категорій запозичена з доробку західних дослідників, а частина — з вітчизняної психологічної науки. У такий спосіб дослідники намагаються досягти балансу між підкресленням унікальності ментальності та її систематизацією в рамках наукового аналізу.

Особливості підходу до дослідження ментальності, що сформувався у пітерській школі психології, найяскравіше проявилися у працях В. Є. Семенова. Його дослідження були присвячені глибокому аналізу цього феномена та мали суттєвий вплив на формування сучасного розуміння поняття ментальності. Водночас у науковій літературі широкого поширення набуло запропоноване В. Є. Семеновим визначення менталітету. Він трактує його як груповий настрій, що склався історично і має довготривалий характер. Цей настрій поєднує свідомі та несвідомі цінності, норми й установки, які проявляються у когнітивних, емоційних і поведінкових формах [55, с. 59–67].

Ментальність часто розглядають як глибинний пласт свідомості, що стосується як окремої людини, так і спільноти загалом. Вона включає в себе й несвідомі елементи, а тому постає як своєрідна квінтесенція, яка вбирає досвід і процеси індивідуального життя. Такий підхід дозволяє розглядати ментальність як форму синтезу життєвих подій і переживань, що стає важливою частиною культури [56, с. 23–38].

Аналіз поглядів, притаманних пітерській психологічній школі, показує, що ментальність у цьому контексті сприймається як стабільний комплекс цінностей, установок і норм, які мають як свідомий, так і несвідомий рівні. Важливою рисою цієї школи є прагнення виокремити ключові категорії, які відображають національні цінності та водночас дозволяють глибше зрозуміти особливості ментальності [11, с. 251–260].

Крім того, цікавий підхід до розуміння ментальності можна знайти у дослідженнях представників самарської психологічної школи, які розглядають її у світлі психології свідомості.

На думку Г. В. Аكوпова, сьогодні можна вже говорити про становлення нового напрямку досліджень — менталістики. Цей напрямок охоплює широку сферу гуманітарних знань, що базуються на психологічному аналізі, систематизуються й обговорюються у наукових колах як засіб розуміння, інтерпретації та моделювання різних феноменів [4]. Дослідник вважає, що поняття ментальності найкраще розглядати як структуру групової свідомості.

У своїх підходах Г. В. Аковов спирається на теоретичні засади, розроблені провідним методологом психології В. А. Ганzenом. Він виокремлює шість важливих компонентів, які визначають групову свідомість: це стиль управління колективом, традиції, що склалися в групі, особливості сприйняття групою навколишнього світу, її психологічний клімат, а також комплекс норм, санкцій і схвалень. Додатково враховуються комунікація та роль громадської думки всередині групи [4].

Відзначаючи, що ментальність є відображенням певних проявів свідомості, дослідник пропонує визначати її як «вияв групової свідомості, що

розгортається в конкретних просторово-часових (хронотопічних) і духовних (душевних) вимірах» [30, с. 40–41].

Таким чином, характерною рисою самарського підходу є сприйняття ментальності як феномена свідомості, що формується в межах певного хронотопічного контексту. Це означає, що ментальність розглядається у зв'язку з просторово-часовими умовами, у яких вона існує та розвивається.

Українські дослідники у сфері психології зазвичай розглядають ментальність через призму її спадкових рис, акцентуючи при цьому увагу на дослідженні підсвідомих чинників, які впливають на формування цього феномену. Наприклад, О. Ю. Кульчицький у своїх працях, що стосуються глибинно-психологічних основ формування української ментальності, спирається на концепції З. Фрейда й А. Адлера, зокрема ідеї про комплекси та індивідуальне підсвідоме. Також важливе місце у його дослідженнях займає підхід К. Г. Юнга, пов'язаний із поняттям «колективного підсвідомого» та теорією архетипів.

При цьому О. Ю. Кульчицький звертає увагу на суперечливий вплив різних несвідомих рівнів. З одного боку, шари персонального підсвідомого потенційно здатні порушувати гармонію між особистісним та суспільним буттям, генеруючи певні внутрішні конфлікти. Найглибші рівні колективного підсвідомого зберігають не просто індивідуальні спогади чи приховані почуття, а стародавні, міцно закріплені сліди досвіду наших предків і спільнот, до яких ми належимо. Ці елементи, які існують у спільному для всієї культури підсвідомому, проявляються у формі архетипів (за термінологією К. Юнга). Вони знаходять своє відображення у віруваннях, переживаннях, міфах, а також у літературі та мистецтві [34, с. 708–718].

Продовжуючи традиції досліджень О. Ю. Кульчицького, Ю. Я. Мединська зосередила увагу на колективному несвідомому як важливому чиннику, що визначає етнічний менталітет [40, с. 53–70].

Г. Ю. Парходько, у свою чергу, досліджувала поняття мономіфу як основи, яка впливає на формування української ментальності. Дослідниця

зазначає, що ключові конструкти буття, які людина набуває під час первинного «прочитання» навколишнього світу, формують особливу ментальність. Ця ментальність стає визначальним чинником у тому, як представники конкретної етнічної групи сприймають і розуміють світ. За словами Г. Ю. Парходько, до головних психологічних джерел ментальності можна віднести мономіф, культурно-історичний досвід народу, особливості мови та географічне оточення [44, с. 370–380].

Таким чином, у сучасній психології питання ментальності розглядається багатогранно та всебічно. Цей феномен розуміють як психологічну змінну, що має як свідомі, так і несвідомі елементи. При цьому ментальність або визначають через поняття свідомості, мислення та інші пов'язані категорії, або розглядають як ноуменальну категорію, яка формує загальні моделі життя та діяльності соціальних груп і всього суспільства.

1.2. Сутність основних складових поняття «ментальність»

Аналіз літератури дає змогу виокремити кілька суперечностей, які постають під час вивчення поняття ментальності у сучасній науці. Перш за все, існує розрив між багатою історією досліджень ментальності у різних галузях (таких як психологія, філософія, лінгвістика, соціологія, етнологія, історія тощо) і відсутністю чіткої, загальноприйнятої дефініції цього терміна. Друга суперечність полягає у тому, що, незважаючи на великий обсяг наукових публікацій, присвячених ментальності, бракує справді конструктивних пропозицій щодо методології її дослідження. Нарешті, третє протиріччя стосується дефініції суб'єкта ментальності: з одного боку, численні дослідження підкреслюють ключову роль індивіда як носія ментальності, проте водночас визнається, що ментальність не є лише продуктом індивідуальної свідомості, а являє собою ширшу систему духовних уявлень та способів їх сприйняття соціальною спільнотою.

Варто відзначити, що Ж. Л. Гофф виокремлював три основні напрями досліджень ментальності у школі «Анналів»: аналіз соціальних способів мислення, історія «колективних автоматизмів у ментальній сфері» та дослідження розвитку ціннісних орієнтацій [19]. Л. Февр, своєю чергою, визначав «ментальний інструментарій» як систему уявлень, якими люди певної історичної доби користуються у повсякденному житті [64].

При цьому більшість представників школи «Анналів» схилилися до використання концепції нечітких, гнучких і частково емоційних уявлень, розширюючи межі вивчення ментальної історії без потреби попереднього психологічного визначення матеріалу.

Попри наявність певних об'єктивних труднощів у визначенні поняття «ментальність» та його складових, науковці все ж намагаються окреслити хоча б приблизні межі цього явища. Такі визначення, хоча й не претендують на однозначність чи абсолютну точність, створюють загальне розуміння феномена, яке допомагає дослідникам рухатися далі у вивченні цього складного явища.

Наприклад, О. А. Лур'є стверджує, що ментальність — це «нематеріалізована складова традиції» і водночас «сукупність свідомих і несвідомих установок, які пов'язані з етнічною традицією» [39, с. 44]. Т. Г. Стефаненко, своєю чергою, визначає ментальність як «сукупність емоційно забарвлених соціальних уявлень» і «неусвідомлюваний та стабільний пласт психіки, що включає певні розумові моделі» [60, с. 89]. Е. А. Тимофєєва пропонує розуміти її як «спрямованість і склад мислення окремої особистості чи соціальної групи» [61, с. 554]. А. В. Є. Семенов говорить про ментальність як «груповий тривалий настрій, що історично склався, поєднуючи свідомі та несвідомі цінності, норми та установки, які проявляються у когнітивній, емоційній та поведінковій сферах» [55, с. 95].

С. В. Вяльцев трактує ментальність як взаємопов'язану систему образів, де значну роль відіграють неусвідомлювані елементи, які, своєю чергою, формують колективні уявлення про світобудову. І. Г. Дубов зазначає, що

психічне життя людей формується під впливом економічних і політичних умов, що також впливає на особливості ментальності [26, с. 135–190].

Варто згадати і французьких істориків зі школи «Анналів», які вперше запровадили термін «ментальність» у науковий обіг. Вони описували його як «систему образів, що лежить в основі уявлень людини про світ і власне місце у ньому, а тому визначає її дії та поведінку» [60, с. 140]. Як зауважує Т. Г. Стефаненко, у такому розумінні французьке слово *mentalité* близьке до терміна «світорозуміння», який відображає особливості мислення цілих суспільств, історичних періодів або етнічних груп [60, с. 140].

Разом із тим, В. А. Шкуратов підкреслює багатозначність французького слова *mentalité*, що може означати не лише спосіб мислення, але також настрої, установки, уяву й особливості світогляду [68, с. 214–219].

Виділяючи ключові елементи ментальності, дослідники намагаються впорядкувати та систематизувати її структуру. Наприклад, О. Г. Усенко вважає, що ментальність складається з двох основних компонентів: «картини світу» та «кодексу поведінки» [63, с. 23–77]. Дослідники, які належать до школи «Анналів», підкреслювали, що ментальність – це не випадковий набір рис, а цілісна й пов'язана між собою система уявлень, яка впливає на поведінку людей у певній спільноті [60, с. 214].

Цікавий підхід до структурування ментальності пропонує С. В. Лур'є, який виділяє так звану «центральну зону» ментальності. До неї входять локалізації джерел добра (образ «Ми» і образ покровителя), локалізації уявлень про зло (образ ворога), а також уявлення про способи боротьби, де добро завжди долає зло [39].

Таким чином, у центрі ментальності опиняються моральні поняття, які визначають спрямованість свідомості та поведінки. На важливість духовно-моральних смислів і символів, що мають міфологічне, містичне або релігійне забарвлення, звертає увагу й А. А. Гостєв. Він підкреслює, що у підвалинах ментальності лежать основи «метафізики колективного несвідомого», яка є для нього ключовою опорою менталітету [18].

У багатьох дослідженнях поняття «менталітет» і «ментальність» зазвичай розглядають як одне й те саме. Їх розуміють як глибинний рівень свідомості суспільства, що включає колективні уявлення, які не завжди усвідомлюються. Це також система цінностей, моделей поведінки та стереотипів, характерних для конкретної спільноти [28].

Ментальність, як зазначають окремі дослідники, є тим, що об'єднує народ на основі спільних цінностей, звичних моделей поведінки, традицій, стилю життя та культури. Вона формується та, певною мірою, програмується на рівні свідомості – як індивідуальної, так і колективної [21, с. 93–100].

Як підкреслюють інші автори, «комплекс глибинних прихованих установок, уявлень і ціннісних орієнтацій, позначений терміном „ментальність“, допомагає краще зрозуміти умонастрої мас у конкретну епоху, а також поведінку різних соціальних верств і етнічних груп, їх уявлення про себе, власну культуру та особливості історичного розвитку». При цьому ментальність має такі основні риси, як колективний характер, неусвідомленість (або часткова усвідомленість) і сталість [22, с. 148–161].

Також у структурі менталітету виділяють такі важливі елементи, як національна ідея та національний прототип, який постає у вигляді образу позитивного національного героя [17].

Багато сучасних дослідників розглядають ментальність як частину свідомості. Наприклад, за твердженням А. В. Петровського та М. Г. Ярошевського, у свідомості окремої людини менталітет проявляється в залежності від того, чи бере вона активну чи пасивну участь у суспільному житті [50, с. 254]. Потрапивши у структуру індивідуальної свідомості, ментальність стає складною для усвідомлення. Автори пов'язують це з дією установки: людина не розуміє, що залежить від неї, оскільки установка діє на несвідомому рівні. Вона вважає свої переконання власним вибором, хоча насправді вони зумовлені зовнішніми впливами.

К. О. Абульханова-Славська підкреслює, що різні типи свідомості, соціального мислення й психології, які притаманні представникам однієї

етнічної групи, виступають ключовими характеристиками ментальності [54, с. 17]. У свою чергу, Б. Г. Мещеряков і В. П. Зінченко вважають, що ментальність випереджає світогляд, а згодом стає частиною єдиної системи свідомості. Для них у ментальності головну роль відіграють переживання, тоді як у світогляді – знання [51, с. 357].

Є. В. Улибіна досліджує схожість між поняттями «повсякденна свідомість» та «ментальність», зосереджуючись саме на вивченні складових ментальності. Спираючись на ідеї О. В. Улибіної [62], вона зазначає, що форми репрезентації повсякденної свідомості можуть бути різними, проте основними є значення, смисли та цінності, адже саме на значення спирається будь-яка свідомість. Дослідження, проведені у школі експериментальної семантики, показують зміни у значеннях, характерних для різних соціальних груп [62]. Після значень у свідомості важливе місце посідають смисли, які особистість набуває у взаємодії з іншими. Система цінностей, що формується в повсякденній свідомості, тісно пов'язана зі значеннями, виконуючи роль орієнтира і основи для єдності в житті людини. Ментальність включає ці цінності, які у певних соціальних і історичних умовах набувають особливих рис. Водночас вони мають як універсальний, так і специфічний характер. Отже, ментальність постає як особливий пласт повсякденної свідомості, що виражається у конкретних значеннях, смислах та цінностях колективного суб'єкта [60, с. 218–235].

На думку О. Ю. Кульчицького, національна самосвідомість, що є основою ментальності, формується під впливом кількох важливих чинників, які визначають її суть та основні риси. По-перше, це расовий або біологічний чинник – він полягає у притаманних певним спільнотам психічних характеристиках. По-друге, це геопсихічний аспект, що передбачає вплив навколишнього середовища: особливостей природи, рельєфу, природно-географічних умов, які формують традиційні види господарювання та культурні традиції. Третій чинник — історичний, пов'язаний із впливом

минулого народу, його історичної пам'яті, культурних проявів та реального геополітичного положення.

Четвертим компонентом О. Ю. Кульчицький називає соціопсихічний чинник, що відображає структуру суспільства та особливості взаємодії його складових — класів, соціальних груп і культурних середовищ, включаючи їх домінування, підпорядкування та орієнтації. П'ятий чинник — культурно-морфічний, що вказує на місце національної культури у більш широкому контексті культурних регіонів (наприклад, європейський, азіатський, африканський), а також на характер цієї належності — периферійний, центральний чи інший. Нарешті, шостий чинник — доглибинно-психічний, що передбачає наявність у колективному несвідомому таких архетипів і комплексів, як мрійливість, комплекс меншовартості чи месіанство [35, с. 48–51].

У межах динамічної концепції Н. С. Розова менталітет розглядається як система найпоширеніших у часі (діахронно, протягом поколінь) уявлень і образів, що існують у свідомості чи підсвідомості спільноти. Ця система включає в себе фрейми — пізнавальні схеми, символи (цінності, ідеали, святині, принципи) та світоглядні настанови, що поєднують ці елементи в єдине ціле. На думку дослідника, до ментальних компонентів належать:

- національний характер — це зовнішні прояви національного менталітету, риси поведінки та особливості представників певної культури, які зазвичай контрастують з рисами інших народів. Так само як фенотип відповідає генотипу, а культурні прояви — глибинним архетипам, національний характер є «поверхневою» формою втілення глибинних структур ментальності.

- Габітуси (поняття П. Бурдьє) — це сталі комплекси ментальних компонентів, притаманні різним індивідам, соціальним групам і прошаркам, які включають уявлення про ідентичність і відповідні поведінкові стереотипи.

– Фрейми — це когнітивні шаблони, які допомагають організувати досвід і «осмислити» навколишню реальність, підводячи нові ситуації під знайомі схеми. Вони можуть варіюватися від загальновідомих прислів'їв чи максим, що виправдовують поведінку, до більш складного тлумачення власного чи чужого становища (приклади таких підходів можна знайти у працях М. Мінської, Г. Бейтсона, І. Гофмана).

– Символи (ментальні) — це прийняті індивідом чи групою уявлення, що мають релігійний, моральний, політичний або ідеологічний характер. Такі символи зазвичай тісно інтегровані у фрейми (це підкреслювали Е. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсонс, Р. Коллінз).

– Поєднання фреймів і символів (іноді їх називають когнітивними або свідомісними настановами) складають важливу основу світогляду людини — її ставлення до інших людей, суспільства, країни, держави, політики та загалом до життя.

– Ідентичності — це уявлення особистості, групи чи спільноти про власну роль у суспільстві, сприйняття себе у взаємозв'язку з певними фреймами та настановами. Ідентичності також формуються у процесі прийняття певних соціальних ролей і ставлення до культурних символів (про це писали Дж. Мід, Ч. Кулі, Е. Еріксон, І. Гофман).

– Поведінкові стереотипи — це своєрідні «програми» соціальної поведінки, які впливають із прийнятих ментальних компонентів та ідентичностей. Вони визначають сталі, повторювані дії людини, а також її поступові стратегії і звички у різних видах діяльності (їх розглядали у своїх працях В. Томас, Ф. Знанецький, Г. Олпорт, Д. Узнадзе) [52].

Наведені приклади добре демонструють раніше згадані риси та складові поняття «ментальність». По-перше, видно, що це поняття нерідко зливається з близькими за значенням категоріями. Так, автори наведених цитат вільно переходять від терміна «менталітет» до «ментальності», трактуючи їх як синоніми. По-друге, спостерігається нечіткість змісту: ті самі дослідники називають різні елементи, які, на їхню думку, входять до

менталітету чи ментальності. По-третє, відзначається невизначеність щодо «місця розташування» ментальності: вона то розглядається на рівні свідомості, то як частина несвідомого, а іноді й одночасно у цих двох сферах. Дослідники, зокрема психологи й етнографи, досить вільно і неоднозначно оперують цими категоріями. І, нарешті, по-четверте, це поняття відзначається багатофункціональністю: воно часто використовується для пояснення будь-яких аспектів, пов'язаних із життям нації, її історією та психологією.

1.3. Характерні особливості ментальності українського народу

Формування самобутньої ментальності українського народу є результатом складного переплетення соціально-історичного розвитку та впливу унікальних природних умов його існування. Специфіка цього світогляду, а також фундаментальні основи для його осмислення, знайшли своє відображення у працях таких видатних дослідників, як О. Кульчицький, Ю. Липа, В. Янів, Б. Цимбалістий, М. Шлемкевич, П. Мірчук, М. Семчишин, Д. Чижевський, Д. Антонович та інші.

Науковці стверджують, що підґрунтям ментальності слугують архетипи – глибинні колективні уявлення, що передаються у спадок на біологічному рівні. Вони зазначають, що вирішальний вплив на формування архетипів, а відтак і на ментальні особливості етносу, справляють природно-соціальні умови та етнічний темперамент, включно з феноменом пасіонарності. Архетипи маніфестуються крізь образи, символи та міфи, утворюючи основу духовного життя народу, впливаючи на його світобачення та уявлення про дійсність. Такі колективні уявлення відіграють важливу роль у розвитку культури кожного народу. Вони допомагають зберігати єдність між поколіннями та різними періодами історії, а також підтримують

цілісність етнокультурної традиції. Дослідники також виділяють кілька архетипів, які найкраще відображають українську ментальність:

– Архетип, що минуле важливіше за майбутнє. Через це ми схильні прикрашати свою історію, робити з неї міф. З одного боку, це добре, бо допомагає не забувати своє коріння, але з іншого - це заважає нам рухатися вперед, думати по-сучасному і приймати нові ідеї [23, с. 98–109].

– Архетип особистої свободи. Він виражає українську схильність жити за принципом «кожен має свій шлях». Цей архетип підживлює недовіру до нав'язаних авторитетів і прагнення дистанціюватися від колективного, одночасно стимулюючи впевненість у власних силах та ініціативах, особливо в межах родини.

- Архетип Матері символізує єдність понять Землі, України та Жінки. Це вчить шанувати жінку, підкреслюючи її значущу роль не лише вдома, а й у житті всієї країни. Цей архетип також пробуджує в українців бажання захищати рідну землю й служити своїй Батьківщині. Із цим пов'язана глибока шана до образу Богородиці та віра в її захист і чудеса.

- Архетип рівності дітей перед Матір'ю-Батьківщиною полягає в запереченні привілеїв старшинства, прав на спадщину або жорстких соціальних ієрархій. Такий підхід підтримує демократичні ідеї. Українці сприймають владу як батька, який дбає про всіх, а державу — як велику родину, де кожному надається можливість для розвитку. Цей архетип підкреслює важливість почуттів і відчуттів, а не зовнішніх чинників, що ще називають чуттєвим анархізмом українців.

– Архетип навчання, що втілює переконання: знання та освіта допомагають знайти своє покликання, реалізувати себе та досягти вершин. Він підштовхує до постійного пошуку корисних знань, що відкривають нові можливості [43, с. 65–80].

– Архетип обрядовості, пов'язаний із тяжінням до традиційних форм життя, які надають відчуття стабільності, не потребують винахідливості й

налаштовують на збереження знайомого. Разом із тим цей архетип надає перевагу красі над буденністю, формує прагнення жити так, ніби у казці;

– Архетип долі, який стверджує, що доля важливіша за розум. Він породжує готовність до героїчних, часом ірраціональних вчинків у складних обставинах і схильність до пасивності в повсякденному житті. Цей архетип також закладає переконання, що все відбувається саме так, як повинно, а життя — це дар, який треба приймати як є [23, с. 59–74].

М. І. Шлемкевич у своїй праці «Загублена українська людина» (1954, Нью-Йорк; 1992, Київ) висунув думку про багатогранність архетипів української душі, підкресливши духовний плюралізм українців. Він виокремив три основні архетипи: «гоголівський», «сковородянівський» та «шевченківський» типи української людини [60, с. 131–145].

Архетипи формують характер національної ментальності, а через неї — типові поведінкові стереотипи, емоційні та чуттєві реакції. Як стверджував К. Г. Юнг, архетипи настільки глибоко закорінені в підсвідомості, що виходять за межі свідомого осмислення і не піддаються раціональному аналізу [71].

Щодо історії дослідження, то однією з перших спроб проаналізувати особливості української ментальності можна вважати працю М. Костомарова «Дві руські народності». У ній автор підкреслив важливість занурення в історію існування нації, що дозволяє поєднати романтичні світоглядні ідеї з християнським вченням для розуміння специфіки української національної ментальності [46].

У ході своїх досліджень О. Киричук виокремив чотири ключові риси, які визначають структуру української ментальності:

– Перша риса — інтровертивність вищих психічних функцій. Українці схильні більше зосереджуватися на власному внутрішньому світі, ніж на зовнішній реальності, що веде до переваги особистих інтересів над суспільними. Така установка робить українців егоцентричними й ускладнює розвиток нації в цілому. Індивідуалізм українців переважно проявляється у

повсякденних, побутових справах, тоді як європейський індивідуалізм частіше спрямований на суспільно-політичні питання. Це й пояснює низький рівень соціальної активності в Україні.

– Друга характеристика — кордоцентричність, тобто схильність українців керуватися насамперед почуттями, виявляти любов, ніжність і емоційну чуйність.

– Третя риса — індивідуалізм, який штовхає українців до пошуку особистої свободи, але водночас віддаляє їх від загальнодержавних цінностей. Ця риса гальмує формування спільних цілей і приводить до розбіжностей, які перешкоджають єдності та згуртуванню народу навколо спільної мети.

– Четверта особливість — пріоритет емоційності й чуттєвості над волею та розумом, а також перевага морального виміру життя над інтелектуальним. Саме такий порядок цінностей визначає екзистенційний сенс буття українця [38].

Ідею про те, що емоційна сфера в українській ментальності має першорядне значення, також підтримували такі дослідники, як П. Юркевич та Д. Чижевський [69, с. 48–57].

Першим практичним психологом, що взявся за вивчення цього питання, використовуючи сучасний інструментарій дослідження, був Яким Ярема [73, с. 16–88]. Він розглядав об'єкт своєї роботи в трьох аспектах — теоретичному, культурософському та історичному. Щоб пояснити суть етнопсихологічної ідентичності українського народу, дослідник спирався на концепцію К. Г. Юнга, яка пропонує розділення типів психіки на екстравертні та інтровертні. Він дійшов висновку, що український характер має яскраво виражені риси інтроверта. На основі ретельного аналізу Я. Ярема визначив чотири основні типи української натури, що втілюються в образах І. Вишенського, М. Гоголя, Г. Сковороди та Т. Шевченка. Ці приклади дуже вдалі, адже ілюструють типологію української психіки через різні історичні епохи (від XVI до XIX ст.), різні регіони (Галичина, Полтавщина, Київщина)

та різні соціальні верстви (монахи, козаки, поміщики, кріпаки). Загальні риси, що об'єднують ці постаті, дослідник вважає основою для формулювання поняття «національна психіка» [73, с. 16–88].

За спостереженнями Я. Яреми, інтровертивність українців виражається у їхньому негативному ставленні до зовнішнього світу. «Ми намагаємося сховатися від нестерпної реальності — або в самотності, або у власному внутрішньому світі. Іноді ми не помічаємо її або прикрашаємо власними ідеалами, але в усіх випадках займаємо пасивну позицію щодо неї». Така установка стає основою типових національних рис, серед яких ізоляціонізм, пасивність, схильність до споглядання, емоційність, егоцентризм і прагнення до ідеалізації життя, особливо у фольклорі. Ці риси яскраво помітні у постатях І. Вишенського, Г. Сковороди та М. Гоголя — особистостей, які втілюють український інтровертний ідеал. Їхня біографія є своєрідним підтвердженням цього: Вишенський усамітнися у монастирі, Сковорода знайшов спокій у природі, а Гоголь — за кордоном [73, с. 16–88].

Після досліджень Я. Яреми, ґрунтовною психологічною роботою в цій сфері займався О. Ю. Кульчицький. Досконало володіючи сучасною психологічною наукою та методиками, він виділив шість основних чинників, які, на його думку, мають вирішальний вплив на формування української душі. До них належать: расові, геопсихічні, історичні, соціопсихічні, культуроморфічні та доглибинно-психологічні фактори.

Кульчицький пояснює, що під расою тут розуміють спільноту людей, яка має однакове походження та протягом своєї історії й тривалого життя на спільній території виробила характерні антропологічні, духовні й психологічні риси. Дослідник виокремлює два головні расові типи серед українського народу: динарський, що складає близько 44% населення, та остійський — приблизно 22%. На його думку, представники остійського типу схильні до замкненості та відособленості, вони уникають контактів із ширшим світом, надаючи перевагу вузькому колу близьких і знайомих (це добре відображає відомий вислів «моя хата з краю»). Натомість динарський

тип вирізняється потужною емоційністю, щирістю у вираженні почуттів і схильністю до бурхливих емоційних реакцій. Саме цей тип, за словами Кульчицького, найбільше втілює «козацький ідеал», який глибоко вкорінений у національній психології [34, с. 76–88].

У своїй статті «Світовідчуження українця» Кульчицький звертає увагу на те, що в українській психіці помітні як зближення різних впливових чинників (конвергенція), так і їх розбіжності (дивергенція). Це свідчить про те, що інколи елементи, які впливають на формування національного характеру, діють у схожому напрямку, а інколи — перебувають у стані протиріччя.

Автор пропонує узагальнений портрет української психіки, де в центрі стоїть «кордоцентричність» — увага до почуттів серця. Це особливість українців, яка тісно пов'язана з рефлексивністю, тобто зі здатністю до самоаналізу й самопізнання — риса, що багато в чому визначає український характер [73, с. 16–88].

Дослідник О. Ю. Кульчицький докладно досліджує шість основних чинників формування української ментальності. Він наголошує, що через складні історичні обставини українці тривалий час не мали власної еліти — так званого «третього стану», а залишалися переважно селянським народом. Через це в них не формувалися риси, характерні для великих соціальних груп. Життя в селі виховувало глибокий індивідуалізм, який часто переходив у егоїзм. Прикладом цього є твори І. Нечуя-Левицького, де персонажі зазвичай обмежуються вузьким колом села та свого господарства. Подібні спостереження робить і П. Грабовський, зазначаючи, що саме такі умови сформували любов українців до власної домівки й господарства, а разом із тим — і типову індивідуалістичну психологію.

Кульчицький погоджується з П. Юркевичем, який вважав, що в основі української вдачі лежить саме емоційно-чуттєва (кордоцентрична) складова.

Психолог Б. Цимбалістий додає ще два важливі чинники: роль сім'ї та жінки-матері. На його думку, в українських родинх досі збереглися риси

матріархату, і головний доказ цього — ключова роль матері у вихованні. Це формує в дітях переважно жіночі моральні орієнтири, поведінкові зразки й ідеали. Цимбалістий наголошує, що тема національного характеру складна й багатогранна, адже він є своєрідною «втіленою культурою» народу, яка допомагає зберігати й передавати традиції. Порівнюючи українську родинну модель з іншими культурами, він стверджує, що в Україні вона зберегла материнське обличчя — це важлива частина культурної спадщини, що допомагає передавати народні цінності наступним поколінням.

Інший відомий дослідник, Володимир Янів, приділив особливу увагу літературі, зокрема творам Тараса Шевченка. Він зробив висновок, що українці — це люди, які дуже занурені у свій внутрішній світ і прагнуть самовираження. Це прагнення є основою української культури, побудованої на індивідуалізмі. При цьому, хоча українці сильно зосереджені на власних почуттях і думках, це зовсім не означає, що вони замкнуті. Навпаки — це джерело їхньої внутрішньої сили та гідності, яка допомагає їм захищати свою свободу від будь-яких обмежень. Янів підкреслював, що українці мають природжене прагнення до незалежності, і воно тільки зміцнилося після багатьох років утисків. Боротьба за свободу стала для українців справжнім моральним ідеалом.

Досліджуючи психологічний образ українців через призму літератури, зокрема через поезію Шевченка, Янів виділяв ще одну важливу рису — пасивність у суспільному житті. Але він не вважав це лінощами чи байдужістю. Він пояснював, що така пасивність часто була вимушеною, пов'язаною з обставинами, які людина не могла контролювати. Це породжувало прагнення втекти у світ фантазій, мрій, ілюзій. Ця схильність до ідеалізації світу дуже помітна у творах Шевченка, де життя зображене через символи та художню уяву.

Ще однією важливою рисою українців Янів вважав інтровертність. Проте він зазначав, що це не означає замкнутість, а радше внутрішнє зосередження, яке не заважає бажанню спілкуватися. Українці не люблять

самотності, а їхня інтровертність спонукає їх шукати контактів з іншими. Це й пояснює їхнє захоплення музикою та словом – для українців це спосіб розкрити себе та знайти близьких за духом людей. Тому й народилася українська «пісенна душа», яку так часто описують і вчені, і митці [73, с. 59–74].

У своїй праці «Соціальні інстинкти українців» Янів розглядав також етнічні особливості суспільного життя українців. Він виокремив два основні типи стосунків між людиною та спільнотою: один – де поважають особистість і визнають її унікальність, а інший – де особистість нівелюється у колективі. На думку Яніва, перший тип характерний для Європи, а другий – для Азії. Янів підкреслював, що українці, безсумнівно, належать саме до європейської культури. Протягом своєї історії вони не прагнули підкорятися чужій владі й відзначалися індивідуалізмом – від князівських міжусобиць до козацьких рад і навіть сімейних суперечок, як у «Кайдашевій сім'ї», де простежується своєрідна «отаманщина» з характерною впертістю та незалежністю [73, с. 59–74].

Разом з тим, Янів підкреслював, що українці завжди були готові визнавати авторитет ідеї. Їхнє шанування авторитету виявлялося не в безумовному підпорядкуванні особистості, а в глибокій пошані до вищих цінностей і національних ідеалів: оборони православної віри, козацької свободи, ідеї державної незалежності. Важливою ознакою українського характеру він вважав глибоку й органічну повагу до традицій. Саме завдяки такому глибокому відчуттю традиції українці не розчинилися у вирі історичних катаклізмів і не перетворилися на безлику етнографічну масу. Однією з провідних складових українського світогляду, зазначав Янів, є релігійність.

Водночас історик Микола Костомаров підкреслював, що українська релігійність має свої унікальні риси. У праці «Дві руські народності» він переконливо доводив, що релігійне життя українців значно відрізняється від російського – не зовнішніми формами, а внутрішньою сутністю. Українець у

своєму релігійному почутті прагне не до зовнішнього дотримання обрядів чи філософських міркувань про віру, а до глибокого особистого діалогу з Богом. Йому властиве прагнення осягнути суть віри, відчуті її справжню глибину, а не задовольнятися поверхневими формами чи публічними деклараціями [66, с. 59–74].

Серед українських науковців, які активно досліджують питання ментальності, особливостей національного характеру та своєрідності українського етносу, варто виокремити працю П. І. Гнатенка під назвою «Національний характер». Водночас такі вчені, як О. Бичко, І. Бичко, О. Нельма, М. Пірен та інші, вивчали роль ментальності у відродженні та збереженні кращих традицій українського народу.

І. Бичко визначає українську ментальність через кілька ключових рис. По-перше, українці мають особливий внутрішній емоційно-почуттєвий світ, у якому переважає не раціональне мислення «голови», а щире і глибоке переживання «серця» – саме це визначає так званий кордоцентризм ментальності. По-друге, у свідомості українців чітко простежується глибоко особистісний, неповторний підхід до розуміння реальності. Такий підхід не обмежується єдиною моделлю світобачення – навпаки, він розкриває багатоголосе, гармонійне бачення світу, що враховує різні погляди й відтінки людського буття. Нарешті, третя риса ментальності, яку виділяє І. Бичко, – «антеїзм», тобто органічний зв'язок людини з природою, її лірично-поетичне і пісенне відчуття. У підсумку він зазначає, що ментальність – це своєрідний «національний дух», який втілюється у світоглядно-філософському вимірі, об'єднує всі індивідуальні враження та уявлення у цілісну картину сприйняття світу [10, с. 104-114].

Галина Лозко також висвітлює цю тему, акцентуючи на тому, що ментальність – це поєднання властивих рис і психологічних особливостей певної етнічної групи, яка має спільні мову, історію, культуру, символи та територію, що виокремлюють її серед інших народів. Вона вказує, що історичні обставини, зокрема постійні загрози від чужоземних загарбників,

сформували у свідомості українців особливу войовничість, яка стала важливою складовою їхнього характеру. Це, за словами дослідниці, і породило «авантюрично-козацький» тип національної вдачі [38].

Галина Лозко підкреслює, що культура нації розвивається поступово і формується протягом тривалого часу – від давніх міфологічних уявлень до сучасної літературної творчості. Глибинні образи світу та архетипи предків природно переходять у свідомість нащадків. Саме завдяки цьому українці продовжують втілювати у своїй поведінці, світосприйнятті та оцінках різних подій неповторний «дух народу», що зберігає тяглість і силу культурної традиції.

Сучасний український етнограф А. Пономарьов у своїх працях розрізняє два основні типи української ментальності – землеробський і козацький. Перший тип характеризується провідною роллю жінки у суспільстві та її домінуванням над чоловіком. Другий тип, навпаки, заснований на утвердженні авторитету чоловіка. Образ жінки в українській культурі символізує стабільність, зв'язок із землею, щоденну працю. На думку Пономарьова, саме козацтво стало початком процесу формування української нації, адже з козацької доби бере початок пробудження національної самосвідомості та визначення головних інтересів і цілей українського народу. Автор також підкреслює важливу роль етнічної самосвідомості, яка складається з двох важливих аспектів: усвідомлення зв'язку зі спадщиною Київської Русі та почуття спільності зі слов'янськими народами [43, с. 67-71].

Ще один сучасний український дослідник, О. В. Нельга, вивчаючи феномен української ментальності, наголошує на її унікальності, яка дозволяє одразу впізнати українця серед представників інших народів. Він виділяє кілька ключових рис, які визначають ментальність українців: мовна своєрідність, гуманність, демократичність, селянська основа, а також яскраво виражений індивідуалізм. Дослідник наголошує, що саме мова виступає головним маркером, який відокремлює етнос від інших народів. Мова, на

його думку, – це дзеркало, що відображає світ у його унікальній обробці, «переведений» в ідеальну площину культурних образів, які українці накопичували й зберігали упродовж віків [41, с. 36-55].

Гуманність, притаманна українцям, у роботах О. В. Нельги розглядається у кількох виявах: це й миролюбність, доброзичливість і щедрість, а також щирість, сердечність та гостинність. Демократичність, властива українському народові, знайшла втілення як у побутових відносинах, так і у політичному устрої, наприклад у традиціях виборності та рівноправності, зокрема в родинних стосунках. Автор підкреслює, що поєднання цих рис пов'язане насамперед зі споконвічним землеробським укладом життя українців, який сформував особливу модель стосунків у громаді та суспільстві. При цьому, на думку дослідника, виокремлення таких рис не означає, що вони відсутні у представників інших етносів – просто серед українців вони проявляються найбільш яскраво та глибоко [41, с. 36-55].

Отже, можна підсумувати, що ментальність українського народу характеризується переважно такими рисами: інтровертність, виразний індивідуалізм, кордоцентризм (переважання емоційно-чуттєвого начала), інертність і обережність, природна єдність з природою (антеїзм), толерантність до інших народів, демократичні засади, волелюбність та прагнення до рівноправ'я. Ці якості формують неповторний «дух народу» та слугують основою його унікальної культурної ідентичності.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Дослідження поняття ментальності бере початок із робіт учених, які належали до «Школи Анналів». Серед них відомі такі дослідники, як М. Блок, Ж. Ле Гофф і Л. Февр. Вони розуміли ментальність як своєрідний світогляд, який формується під впливом природного середовища та соціальних умов.

Роботу в цьому напрямку в Україні продовжили такі дослідники, як Гуревич, Костомаров, Кульчицький, Липинський і Чижевський. Сьогодні ж цю тему активно досліджують такі науковці, як Г.В. Акопов, Ю.Я. Мединська, Г.Ю. Парходько, В.Є. Семенов та інші.

Більшість дослідників погоджуються з тим, що ментальність відображає психологічні особливості свідомості людей у певній спільноті. Вона проявляється в тому, як люди дивляться на світ, які оцінки дають різним подіям, які норми та настрої в них панують. Усе це базується на знаннях і віруваннях, що існують у суспільстві. Ментальність, разом із потребами та глибинними архетипами колективної свідомості, визначає цінності, що є основою для формування переконань, ідеалів, схильностей і соціальних настанов. Завдяки цьому кожна спільнота має власний характер і відрізняється від інших.

Таким чином, ментальність народу формується впродовж багатовікової історії й накопичується в культурних, економічних, соціальних та політичних сферах життя. Вона є відображенням унікального історичного досвіду цього народу.

Серед ключових рис української ментальності можна виділити:

- Інтровертність: проявляється як певне відсторонення від зовнішнього світу, коли людина часто занурюється у свої думки, мрії та внутрішні переживання, ніби у свій власний світ.

- Індивідуалізм: у соціальній поведінці це виявляється у відсутності інстинкту підпорядкування, слабкому дисциплінарному обов'язку

та невизнанні зовнішньої влади чи авторитетів.

- Кордоцентризм: емоційно-чуттєвий характер, що відображає схильність українців до переживання світу серцем.

- Антеїзм: «зрощеність» людини з природою, її лірично-поетичне та пісенне сприйняття рідної землі.

- Інертність: певна пасивність чи повільність у діях.

- Обережність: схильність до виважених рішень.

- Толерантність: повага до інших народів та культур.

- Демократичність та рівноправ'я: прагнення до свободи та рівних можливостей.

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ХАРАКТЕРНИХ РИС МЕНТАЛЬНОСТІ В УКРАЇНЦІВ

2.1. Основні психологічні складові ментальності українського народу

Аналіз психологічних аспектів ментальності народу нерозривно пов'язаний із визначенням і класифікацією її основних складових. У сучасних підходах ментальність сприймається як багат шарова конструкція, що включає різноманітні психічні процеси та властивості. До її складу входять як мінливі елементи, такі як настрій, так і стійкі характеристики – звички, традиції, інтереси, що зберігаються впродовж тривалого часу [67, с.121-125].

Важливу роль у дослідженні цього феномену відіграє М. Савчин, який виділяє у ментальності такий суттєвий соціально-психологічний аспект, як віра. На його думку, віра виникає як особливий спосіб сприйняття дійсності, коли певна істина набуває для людини такої ваги, що перевищує будь-які раціональні аргументи та зовнішні обставини. Такий стан має переважно емоційно-інтуїтивний характер і є важливою частиною колективної свідомості. Віра формує уявлення про світ і визначає орієнтири поведінки кожного члена спільноти [74].

Ще один дослідник, Р. Грановська, наголошує на необхідності різноманіття форм віри у світі. Вона вважає, що це дозволяє кожній людині знайти власну віру, яка найбільш відповідає її внутрішнім схильностям та душевним пошукам. У моменти небезпеки та тривоги віра стає для людини своєрідною опорою – вона допомагає не втратити внутрішню цілісність, окреслює ідеали, яким можна слідувати і які наповнюють життя глибоким змістом. Ці ідеали здатні спрямовувати людину до досягнення високих цілей та розкриття її найкращих якостей. Віра, за словами Грановської, виходить

далеко за межі особистісного досвіду: вона об'єднує людей у спільноти і водночас не втрачає свого значення для кожної окремої людини. Важливо підкреслити, що ця віра не обов'язково релігійна – вона може бути й світоглядною або культурною, проте завжди відіграє ключову роль у становленні та самореалізації людини [8, с.76-86].

На думку К. Юнга, архетипи мають першочергове значення для розуміння психологічних особливостей будь-якого народу. Він бачив у них універсальні елементи психіки, які зберігаються у колективному несвідомому та спільні всьому людству. Ці архетипи передаються у спадок, а виявляються у свідомості людини в моменти активного пошуку сенсу життя, самопізнання та осмислення світу. Їхня роль – створювати загальні рамки для розвитку особистості, визначати ключові етапи її становлення і формувати її поведінкові стратегії [71, с. 41-43].

Паралельно з теорією архетипів, сучасна психологія звертає увагу на особливості поведінки людей у великих містах. Американський дослідник С. Мілграм запропонував теорію урбаністичного перевантаження. Він вважав, що жителі мегаполісів постійно стикаються з великою кількістю стимулів і інформації, через що часто прагнуть обмежити кількість соціальних контактів, закриваючись у собі. Цей захисний механізм допомагає їм уникати перевантаження, проте водночас породжує байдужість до інших. На відміну від сільських громад, мешканці міст рідше допомагають одне одному і більше схильні зосереджуватися на власних проблемах [13, с. 22-36]. Такі особливості життя у містах призводять до відмінностей у ментальності сільського і міського населення.

Ще однією особливістю міського середовища є масова культура, що суттєво впливає на поведінкові моделі. Вона ґрунтується на комерційному успіху, популярності, розвагах і споживацьких ідеалах, часто нехтуючи справжніми цінностями. Це явище культивує ідеї насолоди та миттєвого задоволення, іноді пропонуючи моделі поведінки, далекі від гуманістичних і

конструктивних – наприклад, схильність до алкоголізму, насильства чи інших руйнівних звичок [12, с. 112-122].

Щоб краще зрозуміти психологічні особливості ментальності, дослідники виділяють чотири ключові сфери: когнітивну, мотиваційну, афективну та регулятивно-вольову. Когнітивний компонент охоплює колективні уявлення, стереотипи, форми соціального мислення і громадську думку. Саме у цій сфері формується і розвивається суспільна свідомість, яка стає базою для ідеології та відображає не лише інтереси різних груп, а й стан духовного розвитку суспільства. Структура й стиль колективного мислення великої групи завжди залежать від конкретних соціальних умов, а з плином часу змінюються [37, с.48-53].

Мотиваційна сфера складається з групових цінностей, потреб, прагнень і цілей, що формують основні мотиви діяльності. Сюди входять як щоденні настанови, так і найвищі ідеали, які надають сенсу колективній діяльності та визначають загальний напрямок розвитку спільноти.

Афективна сфера психології ментальності народу пов'язана з емоційними аспектами – почуттями, емоціями та настроями. Соціальні почуття виражають емоційне ставлення спільноти до подій і явищ суспільного життя. Такі почуття виникають у великих соціальних групах і істотно впливають на характер взаємодії між людьми. Наприклад, у літературі часто описується явище «класової ненависті», коли група людей вороже ставиться до іншої через переконання у несправедливій соціальній нерівності [5, с.111-114].

Ще одним важливим елементом афективної сфери є суспільні настрої. Вони відображають те, як спільнота оцінює події та явища, що переважають у певний історичний період. Б. Паригін зазначав, що на відміну від індивідуальних емоційних станів, колективні настрої формуються всією системою соціальних відносин – економічних, політичних та ідеологічних. Вони залежать більше від суспільних умов, ніж від індивідуального фізичного стану людей. Так, коли йдеться про масові настрої, соціальні

фактори – як-от рівень життя, умови праці, добробут – відіграють вирішальну роль.

Регулятивно-вольова сфера психологічних особливостей ментальності народу охоплює аспекти, що стосуються колективної діяльності та організації поведінки великих соціальних груп. Тут важливо враховувати мету, структуру діяльності, роль учасників та форми взаємодії. Ця сфера відображає, як спільнота узгоджує свої дії, організовує взаємини та координує зусилля.

Таким чином, психологічні особливості ментальності народу можна систематизувати за чотирма основними напрямками: когнітивним, мотиваційним, афективним і регулятивно-вольовим (див. рис. 2.1). Кожен з цих напрямів допомагає зрозуміти, як формується спільне бачення світу, як виникають і трансформуються цінності та ідеали, а також як спільнота реалізує власні прагнення та інтереси.

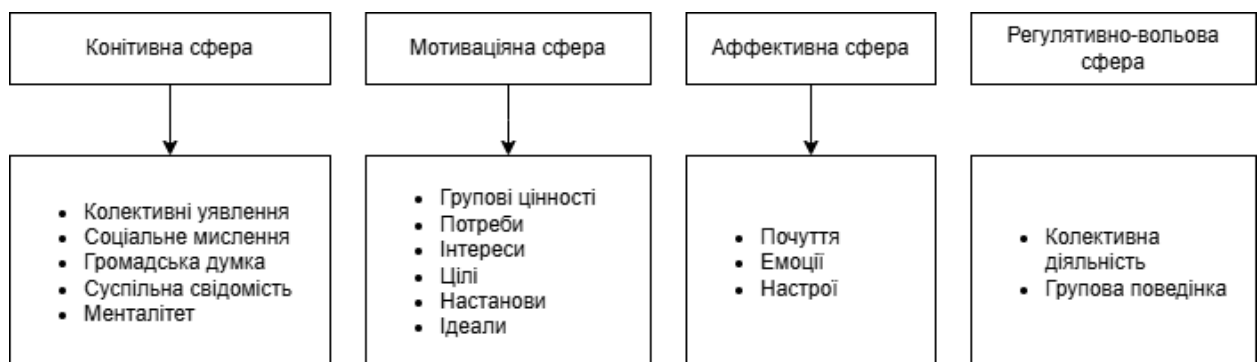

Рис. 2.1. Основні психологічні складові ментальності українського народу

Психологічні аспекти ментальності великих соціальних груп, зокрема класів, проявляються через їхній соціальний характер. Цей характер формується у типовому для представників конкретної соціальної спільноти сталому способі дій. На основі цих усталених поведінкових патернів можливо реконструювати систему норм, що детермінують діяльність членів такої спільноти. Е. Фромм у своїй теорії типів соціального характеру наголошував, що їхнє підґрунтя становлять різноманітні форми відчуження людини, які домінували в різні історичні періоди. Наприклад, накопичувальний тип виник ще в добу раннього капіталізму, тоді як ринковий тип є характерним для суспільства 1920-х років, коли панувала атмосфера глибокого відчуження [24, с. 136-142].

Що стосується етнічної групи, то її визначають як велику соціальну спільноту, яка історично склалася на певній території та характеризується сталими мовними, культурними і психологічними особливостями. Дослідники зазначають, що етнічність найяскравіше проявляється у площині суспільної свідомості. В сучасних умовах – як в індустріальному, так і в постіндустріальному суспільствах – етнічність набуває нових відтінків. Вона відображається як у духовному житті (особливо через етнічну самосвідомість), так і у матеріальній культурі, що вибирає й адаптує загальносвітові цінності, поєднуючи їх із давніми традиціями. У цьому процесі етнічність трансформується, пристосовуючись до сучасних умов. Саме такі ознаки і формують те, що ми називаємо етнічною ідентичністю людини [25, с.196-205].

2.2. Аналіз психологічних особливостей, що характеризують прояви ментальності українського народу

Ментальність кожної культурно-історичної спільноти являє собою складне ціннісне утворення, що функціонує як своєрідний регулятор взаємодії індивіда з навколишнім світом та соціокультурною реальністю. Вона також відображає духовний вимір історії — соціальної, політичної та економічної. Сутнісна характеристика менталітету, як впливає з етимології даного поняття, концентрується у когнітивній площині. Вона визначається, насамперед, знаннями, що є спільними для певної культури. У сукупності з системою вірувань, ці знання формують інтегральне уявлення про світ, яке стає основою менталітету. Ця фундаментальна база, разом із провідними потребами і архетипами колективного несвідомого, формує систему цінностей, яка відображає особливості і характер певної спільноти [26, с.61-69].

Говорячи про соціальне й етнічне несвідоме, важливо згадати концепцію С. Московічі. Вона отримала значне визнання останнім часом, адже дозволяє глибше зрозуміти, як у свідомості людей формується система образів, що визначає їхні уявлення про світ і власне місце в ньому. Ментальність прямо пов'язана з цими категоріями, оскільки тісно перетинається зі сферою колективного несвідомого. Згідно з поглядами С. Московічі, вивчення соціальних уявлень — це лише один із підходів до аналізу соціальної ментальності. Соціальна психологія, на його думку, має на меті не просто визначення окремих думок, а саме опис і систематизацію цих соціальних уявлень. Важливо розуміти, що соціальні уявлення — це не думка окремої людини, а колективна думка групи. Через такі уявлення кожна соціальна група формує свій унікальний образ соціальної дійсності, її інститутів, законів, влади та норм [27, с. 34-38].

Особливе значення в дослідженнях менталітету мають базові цінності, які впорядковуються у певній ієрархії. Ця ієрархія формується відповідно до

того, що конкретна культура вважає найціннішим і найважливішим. Вона не лише задає зміст соціальних норм, але й впливає на загальні оцінки соціальних явищ і подій, створюючи тим самим основу для формування конкретних соціальних установок. Така послідовність цінностей — це «каркас» для суспільної свідомості, який допомагає групам людей краще розуміти навколишній світ і впорядковувати власні уявлення про нього.

З нашої точки зору, дослідження Ш. Шварца і його методика істотно збагатили психологічні дослідження цінностей як одного з основних компонентів ментальності народу. Опитувальник Ш. Шварца являє собою теоретично обґрунтовану методику, яка охоплює широкий спектр цінностей. У сучасній науці і практиці існує актуальна потреба в таких інструментах дослідження, які могли б бути використані в кроскультурних дослідженнях, мали б достатньо розроблену теоретичну основу і були б ефективні для вивчення цінностей як груп, так і окремих індивідів. До числа таких методик відноситься опитувальник цінностей, розроблений Шаломом Шварцем.

Ш. Шварц розробив унікальний опитувальник, що являє собою новітню методику для дослідження цінностей, яка успішно застосовується як для аналізу ціннісних орієнтацій соціальних груп, так і окремих індивідів. Завдяки своїй адаптивності, вона є надзвичайно цінним інструментом для вивчення ціннісних систем у різних культурних контекстах, а також для здійснення кроскультурних досліджень [31, с.61-69]. Ключовою особливістю даної методики є її глибоко продумана системна концепція, що була розроблена на основі ретельного аналізу та узагальнення ціннісних парадигм, представлених у численних культурах світу [31]. Емпірична валідність цього інструменту ґрунтується на масштабних дослідженнях, проведених у країнах, що охоплюють понад 75% світового населення [31]. Щодо вікового діапазону застосування, опитувальник ефективно використовується для дослідження особистісних цінностей, починаючи з 14-річного віку. Робота над створенням англomовної версії методики, за участю С. В. Реттгес, тривала протягом 1999-2002 років [31].

Опитувальник цінностей, розроблений Ш. Шварцем, допомагає визначити важливість десяти основних типів цінностей для людини та семи типів для культури загалом. У ньому міститься 56 чи 57 пунктів (залежно від версії – старої чи новішої). Біля кожного абстрактного терміна (наприклад, «соціальна справедливість», «підпорядкування», «креативність», «соціальний порядок», «задоволення», «честолубство») у дужках уточнено, що саме мається на увазі. Респонденти повинні оцінити, наскільки ця характеристика важлива для них як життєвий принцип. Для цього вони користуються шкалою від -1 до 7 балів. Чим вищий бал, тим важливіша ця цінність для людини. [31].

У другій частині опитування (називається «Профіль особистості») є 40 коротких описів різних людей. Кожен опис пов'язаний з одним із 10 типів цінностей. Респондент має оцінити, наскільки кожен опис відповідає його власному образу. Для цього він використовує шкалу від 1 до 5: 1 — зовсім не схоже на мене, 5 — дуже схоже на мене.

Ш. Шварц детально пояснює, що собою являють ці десять типів цінностей, розкриваючи мотиви та соціальну поведінку, пов'язані з кожною з них. Наприклад:

1. Влада. Цей тип цінностей стосується потреби в ієрархії та розподілі статусів у суспільстві. У різних культурах він проявляється як взаємодія між домінуванням і підпорядкуванням. Основне прагнення – досягнення високого соціального статусу, авторитету, впливу та контролю над іншими. Влада також асоціюється з бажанням зберігати позитивний імідж, мати достаток і бути визнаним у суспільстві.

2. Досягнення. Суть цього типу полягає у прагненні до особистого успіху, демонстрації власної компетентності відповідно до загальноприйнятих стандартів. Соціальна компетентність, яка є основою цих цінностей, підкреслює значення суспільного схвалення та визнання заслуг [24, с. 34-38].

3. Гедонізм. Цей тип цінностей зосереджений на прагненні до насолоди та задоволення — отримання чуттєвих та життєвих радощів.

4. Стимуляція. Людина прагне до новизни та емоційного збагачення, до яскравих вражень, що необхідні для підтримки її активності. Різні люди по-різному потребують стимуляції, що пояснюється як біологічними, так і соціальними чинниками.

5. Самостійність. Цінність свободи у мисленні та у виборі дій. Вона пов'язана з творчістю, дослідницьким пошуком і прагненням до незалежності. Цей тип цінностей тісно переплітається з потребами людини у самоуправлінні та автономії.

6. Універсалізм. Його мета — прагнення до розуміння інших людей і турбота про їхнє благополуччя, а також захист природи. Універсалізм виникає тоді, коли люди вступають у взаємодію з представниками інших культур або розширюють власні групи [31, с. 34-38].

7. Доброта. Цінності цього типу орієнтовані на близьке коло людей: друзів, рідних, партнерів. Вони включають такі якості, як лояльність, чесність, відповідальність і турбота. Цінності доброти допомагають будувати гармонійні стосунки та підтримувати довіру в групі.

8. Традиції. Кожна спільнота створює власні ритуали і звичаї, які стають символами єдності та гарантією її виживання. Цінності традицій проявляються у повазі до звичаїв, релігійних обрядів і традиційних форм поведінки (помірність, смиренність, прийняття своєї долі) [31, с.60-16].

9. Конформність. Цей тип цінностей вимагає від людини стримувати власні пориви і дії, які можуть зашкодити іншим або порушувати соціальні норми. Такі цінності допомагають уникати поведінки, що суперечить прийнятим стандартам у суспільстві.

10. Безпека. Найвища мета цього типу — забезпечити захист і стабільність як для себе, так і для інших. На думку Шварца, безпека — це одна універсальна цінність, яка включає як індивідуальні, так і групові

аспекти (соціальний порядок, здоров'я, взаємопідтримка, почуття приналежності тощо) [31, с.60-67].

Таким чином, система цінностей, запропонована Шварцем, дає змогу комплексно досліджувати, що саме рухає людьми у різних культурах, допомагає розкрити їхні головні прагнення та моделі поведінки.

Толерантність — це одна з ключових цінностей, яку українці вважають важливою для суспільного розвитку. Однак, хоча вона й здається всім очевидною, варто зупинитися на її розгляді детальніше. Насправді, в нашому суспільстві це поняття часто приховує суперечливі уявлення та навіть протилежні переконання. Крім того, ставлення до толерантності яскраво висвітлює загальну спрямованість української суспільної свідомості, відображаючи її головні вектори та цінності [13, с. 3-26].

Для вивчення толерантності як важливої риси ментальності українців ефективно використовується експрес-опитувальник «Індекс толерантності», розроблений Г. У. Солдатовою, О. А. Кравцовою, О. Е. Хухлевою та Л. А. Шайгеровою. Питальник містить твердження, які дають змогу оцінити загальне ставлення до інших людей і навколишнього світу, а також соціальні орієнтири в різних сферах взаємодії. У ньому є питання про ставлення до різних соціальних груп (наприклад, меншин, людей із психічними захворюваннями, малозабезпечених), а також про готовність до конструктивного діалогу та співпраці. Особлива увага приділяється питанню етнічної терпимості — як українці сприймають представників інших національностей і свою власну групу, як оцінюють культурні відмінності.

У методиці виділяються три субшкали: етнічна толерантність, соціальна толерантність та толерантність як особистісна риса. Під час кількісного аналізу підраховується загальна сума балів, тоді як для більш глибокого якісного аналізу можна звертатися до кожної субшкали окремо [58, с.16-18].

Дослідник М. Шульга підкреслює, що ідентичність формується через глибокий зв'язок людини зі своєю спільнотою, через ототожнення себе з

певною групою та прийняття її цінностей, ідеалів і норм. Це відчуття належності стає стійкою основою особистості. Важливим чинником формування етнічної ідентичності є створення ментальних образів та уявлень про світ, які закріплюються у свідомості та набувають форми оцінок і висновків — уже як прояви етнічної ідентичності.

Для визначення типу етнічної ідентичності використовується методика «Типи етнічної ідентичності» [57, с. 81-83]. У цьому опитувальнику є шість шкал, які допомагають оцінити різні варіанти етнічної ідентичності людини:

1. Етнонігілізм — це один із різновидів заниженої етнічної ідентичності, коли людина відходить від власної етнічної спільноти та намагається знайти для себе інші соціально-психологічні ніші, які не пов'язані з етнічною приналежністю.

2. Етнічна індиферентність — стан, коли розмиваються етнічні межі й виникає невизначеність щодо своєї належності. У такому випадку етнічна ідентичність втрачає значення, стає неактуальною.

3. Норма (позитивна етнічна ідентичність) — поєднання гордості за свій народ і шанобливого ставлення до інших етнічних груп. У багатонаціональних суспільствах такий баланс є характерним для більшості людей: він допомагає зберігати власну культурну самобутність і водночас сприяє мирному співіснуванню та взаємодії з іншими народами.

Проте зворотною стороною цієї гармонії є загроза деструктивності, яка виникає при розвитку гіперідентичності. У дослідженнях виокремлено три форми такого явища:

4. Етнотогоїзм — така ідентичність проявляється у підкресленні значущості власного народу. Спочатку вона може бути нешкідливою — на рівні мовлення чи побутових висловлювань. Але інколи вона переходить у недовіру або роздратування при спілкуванні з людьми інших етнічних груп чи у переконання, що власний народ має право вирішувати свої проблеми коштом інших.

5. Етноізоляціонізм — переконання у винятковій перевазі своєї нації. Цей тип ідентичності передбачає негативне ставлення до міжетнічних шлюбів, заклики до «очищення» національної культури, а іноді — і ксенофобію.

6. Етнофанатизм — це найбільш радикальна форма. Люди, які мають такий тип ідентичності, готові йти на крайнощі заради «етнічного блага» — аж до виправдання насильства, відмови іншим етносам у правах користування ресурсами чи навіть у праві на життя. У центрі такого фанатизму — ідея, що права власного етносу важливіші за права людини, а заради добробуту свого народу допустимо будь-які жертви [38, с. 81-83].

2.3. Психологічний та статистичний аналіз результатів констатувального експерименту

Для вивчення психологічних особливостей менталітету українців були застосовані такі методики: опитувальник для діагностики індивідуальних цінностей (Ш. Шварц), експрес-опитувальник «Індекс толерантності», а також методика «Типи етнічної ідентичності».

Основною складністю під час планування дослідження є масштабність об'єкта — як у територіальному, так і в історичному аспектах. Оскільки менталітет формується під впливом історії, культури, соціальних та економічних умов, важливо було дослідити його прояви по всій території країни. Тому дослідження охопило 22 області України, без тимчасово повністю та / або частково окупованих областей (див. рис. 2.1).

Щоб краще зрозуміти особливості регіонів і спростити подальший аналіз, області були об'єднані в історично сформовані регіони. У результаті такого підходу вдалося виокремити одинадцять територіальних округів, кожен зі своїми унікальними ментальними рисами, але й зі спільними рисами, які поєднують їх у межах кожного регіону.

Рис. 2.2. Регіони України, де історично сформувалися схожі риси менталітету

- Центр: Київська, Черкаська, Полтавська, Чернігівська області;
- Поділля: Вінницька, Житомирська, Хмельницька області;
- Волинь: Рівненська, Луцька області;
- Галичина: Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області;
- Придніпров'я: Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області;
- Причорномор'я: Миколаївська, Одеська, Херсонська області;
- Слобожанщина: Харківська, Сумська області;
- Буковина: Чернівецька область;
- Закарпаття: Ужгород.

Для проведення дослідження було сформовано вибірку з 36 респондентів, що складалася з 4 учасників від кожного регіону. Забезпечено рівномірне представництво чоловіків і жінок, а також міських і сільських жителів. На початковому етапі експерименту кожному учаснику було надано детальні інструкції щодо застосованих методик. Першою застосованою методикою став опитувальник ціннісних орієнтацій особистості Ш. Шварца.

Цей інструмент дозволяє розкрити зміст спрямованості особистості, її ставлення до навколишнього світу, до інших людей та до самої себе, а також формує уявлення про її світогляд і мотиви активності – ключові елементи ментальності народу.

Опитувальник Шварца складається з двох частин і дозволяє визначити значущість десяти основних типів цінностей. Перша частина допомагає з'ясувати, які цінності людина вважає ідеальними — тобто ті, що формують її переконання і структуру уявлень про життя. Ці цінності не завжди проявляються у реальній поведінці, але вони впливають на її загальну життєву позицію. Друга частина опитувальника спрямована на дослідження того, як цінності проявляються у повсякденній соціальній поведінці. Вона дозволяє з'ясувати, які пріоритети домінують у респондентів у взаємодії з іншими людьми та у суспільстві загалом.

Методика Ш. Шварца особливо цінна тим, що вона враховує універсальні цінності, які є притаманними будь-якій культурі у тому чи іншому вигляді. Перша частина опитувальника фокусується на «внутрішніх» цінностях, які відображаються у переконаннях і життєвій філософії людини. Друга частина концентрується на «зовнішніх» проявах цінностей — тих, що впливають на практичну поведінку особистості.

У табл. 2.1 показані середні значення важливості різних типів цінностей, які були отримані під час дослідження за цією методикою.

Таблиця 2.1

Середні показники важливості кожного типу цінностей, які учасники дослідження вважають ідеальними або бажаними для всіх людей

Типи цінностей										По вибірці в цілому	Ранг
	Галичина	Буковина	Центр	Причорномор'я	Придніпров'я	Закарпаття	Поділля	Слобожанщина	Волинь		
Конформність	4,03	4,49	3,83	3,98	3,77	3,93	4,72	3,64	4,47	4,05	5
Традиції	3	4,03	3,09	2,81	2,99	2,99	3,64	3,5	4,38	3,51	8
Доброта	4,72	4,79	4,29	4,51	4,69	4,15	2,95	4,52	3,9	4,14	3
Універсализм	3,95	4,27	3,87	4,03	3,96	3,45	2,9	4,27	4,52	3,88	6
Самостійність	3,6	4,36	4,08	4,38	4,46	3,74	4,47	4,08	4,79	4,12	4
Стимуляція	2,69	3,64	3,69	3,9	3,5	3,16	4,29	2,95	4,27	3,5	9
Гедонізм	2,93	4,28	4,15	4,52	2,95	4,17	3,9	2,93	4,36	3,82	7
Досягнення	3,86	4,29	4,47	4,57	4,64	4	4,64	4,53	4,47	4,29	1
Влада	1,84	2,99	3,07	1,88	2,9	3,08	2,99	3,07	3,35	2,82	10
Безпека	4,38	4,77	4,5	4,75	4,53	4,23	3,69	3,64	3,69	4,23	2

Середній бал, отриманий за конкретним типом, демонструє рівень його значущості для окремої особистості.

Під час аналізу першої частини опитувальника — розділу «Огляд цінностей» (що відображає рівень нормативних ідеалів), результати обох списків підсумовуються, щоб отримати загальне значення для кожного типу цінностей [31, с. 61-73].

Для наочності отримані показники можна відобразити графічно. (див. рис. 2.2.).

Рис. 2.2. Гістограма, що відображає рівень важливості різних типів цінностей (нормативних ідеалів) у всій вибірці респондентів

Як показує рис. 2.2, найважливішими цінностями для респондентів стали три типи:

- **Досягнення** – основна мета цієї ціннісної орієнтації полягає у досягненні особистого успіху шляхом прояву власної компетентності відповідно до суспільних вимог. Демонстрація соціальної компетентності, що відображає дану цінність, зазвичай отримує схвалення з боку соціуму [31, с. 61-73].

- **Безпека** – це цінність, яка важлива для того, щоб люди та їхнє оточення почувалися захищеними та спокійними. Вона пов'язана з бажанням підтримувати гармонію й стабільність як у стосунках між людьми, так і в суспільстві загалом. Ця потреба виникає як у кожної людини окремо, так і у груп людей. [31, с. 61-73].

- **Доброта** – це цінність, яка більше пов'язана з турботою про людей поруч, ніж універсальність (який стосується всього людства). Вона проявляється у щоденних стосунках з близькими: родиною, друзями, колегами [31, с. 61-73]. Ця цінність базується на потребі у хорошій взаємодії,

відчутті приналежності до своєї групи та бажанні, щоб вона процвітала. Основна мета цієї цінності – піклуватися про добробут тих, з ким людина має тісний зв'язок. Це включає чесність, відданість, дружбу, відповідальність, готовність допомагати та зрілу любов [31, с. 61-73].

Перший рівень демонструє більш стабільні переконання, що визначають життєві принципи поведінки людини. Другий рівень, натомість, більшою мірою залежить від зовнішніх обставин, наприклад, тиску групи, і стосується конкретних вчинків.

Виявляється, існує розрив між тим, що люди декларують як свої цінності, і їхньою реальною поведінкою. Це можна побачити в табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Середні показники значимості типів цінностей на рівні індивідуальних пріоритетів

Типи цінностей	Ранг										
	Галичина	Буковина	Центр	Причорномор'я	Придніпров'я	Закарпаття	Поділля	Слобожанщина	Волинь	В цілому по всій вибірці	
Конформність	2,6	2,06	3,66	1,99	3,59	3,21	2,29	4,01	1,05	2,88	2
Традиції	0,86	1,54	1,29	1,56	1,14	1,05	2,49	2,6	2,3	1,76	10
Доброта	1,95	2,56	2,39	2,36	2,49	2,91	2,23	2,5	2,52	2,63	3
Універсалізм	1,89	1,93	2,19	2,46	2,09	2,16	1,68	2,76	2,55	2,24	7
Самостійність	2,52	2,33	2,51	2,46	2,76	2,55	2,47	2,29	2,59	2,44	5
Стимуляція	1,99	2,53	2,36	2,47	2,29	2,59	2,13	2,49	2,91	2,46	4
Гедонізм	2,1	2,32	2,4	2,44	2,6	2,3	2,5	2,09	2,16	2,29	6
Досягнення	2,19	2,36	2,35	2,35	2,5	2,52	0,9	1,68	1,65	2,21	8
Влада	1,32	1,23	1,33	1,3	1,68	1,65	2,33	2,47	2,17	1,90	9
Безпека	2,21	2,4	2,37	2,68	2,47	2,17	3,69	3,64	3,69	3,06	1

Отримані результати графічно представлені на рис. 2.3.

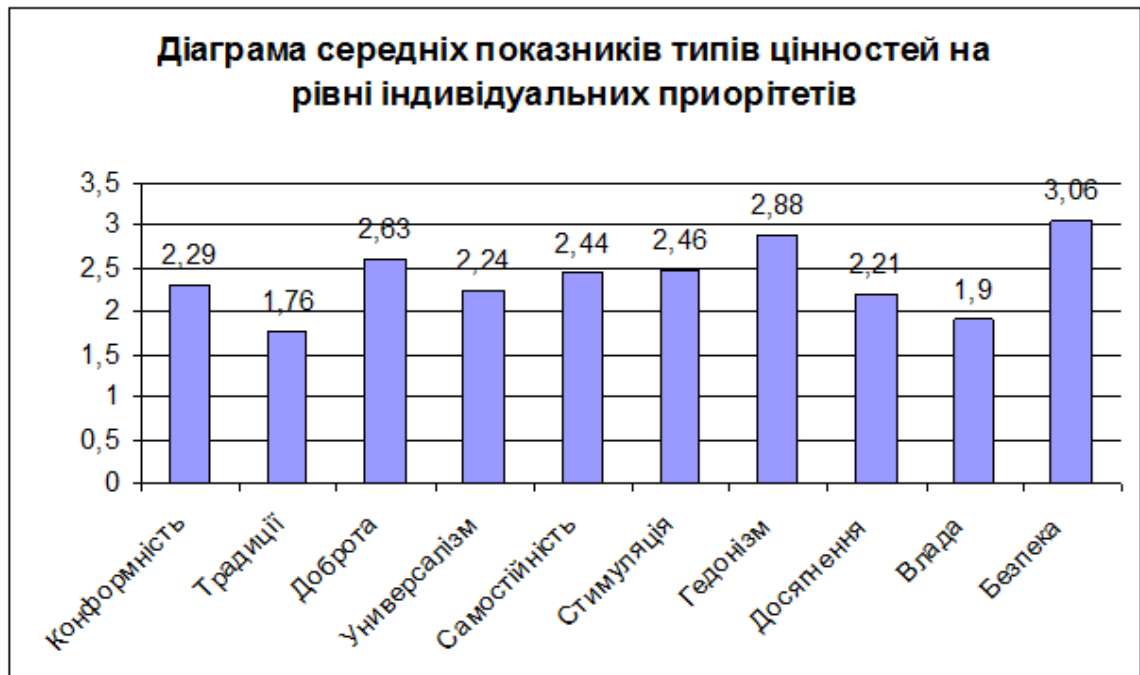

Рис. 2.3. Гістограма значущості різних типів цінностей у системі індивідуальних пріоритетів всієї вибірки.

На рис. 2.3, який показує реальні пріоритети респондентів, видно, що вони віддали перевагу трьом основним цінностям:

1. **Безпека.** Основне завдання цього орієнтира – захищати інших і себе, створювати гармонію в стосунках і стабільність у суспільстві. Цінність безпеки впливає з базових особистих і групових потреб.
2. **Гедонізм.** Це прагнення до задоволення і насолоди життям, що допомагає людині відчувати себе добре та жити радісно.
3. **Доброта.** Ця цінність особливо важлива для взаємин з близькими людьми. Вона ґрунтується на готовності підтримувати інших, проявляти доброзичливість, бути чесним, відповідальним і дружнім. По суті, це турбота про тих, хто поруч – від корисності і лояльності до справжньої любові і підтримки. Доброта виникає із прагнення жити в злагоді з близькими, підтримувати їх добробут і взаєморозуміння.

Загалом ці три орієнтири допомагають людям ладнати між собою та почуватися впевнено й безпечно серед інших [31].

Варто розуміти, що цінності, які відображаються на рівні нормативних ідеалів, насправді є лише задекларованими цінностями. Вони не становлять найглибший рівень переконань і не гарантують стабільності ціннісної системи людини. Їх основне завдання — підлаштувати ціннісні орієнтири особистості під вимоги соціального оточення. Для індивіда таким оточенням є інші люди й суспільство в цілому, тоді як для соціуму — окремі особи та інші спільноти. Коли справжні цінності людини суперечать тому, що від неї очікує соціум, вона починає декларувати ті цінності, які вважає доречними у конкретних умовах, навіть якщо насправді їх не поділяє. Наприклад, у тоталітарній державі суспільство часто вимагає від своїх членів публічної підтримки політичної позиції лідера. Людина може не погоджуватися з цією позицією, її внутрішня ціннісна система може конфліктувати з офіційною ідеологією, але заради власної безпеки вона демонструє згоду. Коли політичний режим зміниться, така людина миттєво відмовиться від показної лояльності. Але поки існує необхідність підлаштовуватися під вимоги влади, вона продовжуватиме наполягати на тому, що розділяє цінності режиму [58, с. 22-36].

Одним із найбільш відомих прикладів такого пристосування можна вважати зречення Галілео Галілеєм своїх поглядів. Історія говорить про те, що навіть після публічного зречення він, не зважаючи на небезпеку, нібито промовив: «А все ж таки вона крутиться!». Із цього випливають два важливі висновки: по-перше, декларовані цінності є своєрідним інструментом взаємодії людини чи спільноти з оточенням, який дозволяє уникати конфліктів. По-друге, ці цінності можуть справді відображати реальні переконання людини, тому вони не завжди є фальшивими і можуть займати важливе місце в її особистій системі цінностей.

Як показують дані табл. 2.1 – 2.2, у реальній поведінці опитаних переважають такі цінності, як безпека, гедонізм і доброта, тоді як на рівні

декларованих ідеалів найважливішими виявилися досягнення, безпека та доброта. Найменшу вагу в системі нормативних ідеалів мають влада, стимуляція та традиції, а в індивідуальних проявах — традиції, влада і досягнення [24]. Щоб наочно продемонструвати ці результати, вони будуть представлені у табл. 2.3 – 2.4.

Таблиця 2.3

Головні цінності, які визначаються як суспільні нормативні ідеали, а також індивідуальні пріоритети кожної особистості

Ранг	Приоритетні цінності на рівні нормативних ідеалів	Приоритетні цінності на рівні індивідуальних пріоритетів
1	Досягнення	Безпека
2	Безпека	Гедонізм
3	Доброта	Доброта

Як свідчить табл. 2.3, попри значні намагання політиків, економістів, журналістів і науковців сформувати у свідомості українців орієнтацію на «досягнення», ця цінність і надалі лишається переважно декларативною. Натомість першість серед індивідуальних пріоритетів стабільно займає «безпека». Це може свідчити про:

а) виразні риси української ментальності: індивідуалізм («моя хата скраю»), обережність і прагнення стабільності («аби не було гірше»), а також схильність до зваженого і господарського підходу («краще синиця в руці, ніж журавель у небі»);

б) тривогу за ситуацію в країні (зокрема через проведення антитерористичної операції).

Варто зазначити, що цінність «безпека» займає друге місце і серед задекларованих (нормативних) ідеалів, що лише підтверджує обґрунтованість висновків дослідження.

Опитування проводилося у період активних бойових дій, які вплинули на кожного громадянина – безпосередньо чи опосередковано. Саме тому

цінність безпеки наразі стала найважливішою, що закономірно зумовлено поточними реаліями в країні.

Другу позицію серед індивідуальних пріоритетів зайняла цінність «гедонізм», яка відображає мотиваційне прагнення людини отримувати задоволення від життя. Варто зазначити, що світ задовольняє дуже різноманітний: він включає як духовні радощі (насолоду від улюбленої діяльності, дружнього спілкування, можливості допомагати іншим), так і матеріальні чи фізичні (смакота, здоров'я, приємні тілесні враження, якісні речі тощо). Це природна людська потреба – прагнути приємних відчуттів, і в помірній формі це не є проблемою. Але коли ця потреба набуває надмірної сили, стає основною ціллю життя, підпорядковуючи людину собі, виникають проблеми. Адже, орієнтуючись лише на особисті задоволення, людина може ігнорувати наслідки для інших, а це вже впливає на суспільство загалом.

Нагадати можна приклади, коли чиновники забезпечують собі розкішне життя за рахунок суспільних коштів, що могли би піти на створення робочих місць чи порятунок людського життя. І навіть на побутовому рівні надмірна концентрація на власних задоволеннях призводить до віддалення від близьких чи прийняття рішень, які ставлять під загрозу їхнє благополуччя. Тож вибір цього типу цінностей на другому місці також засвідчує таку рису ментальності, як індивідуалізм.

Цінність «доброта» виявилася єдиною, що посіла високі місця на обох рівнях – як у деклараціях, так і в реальній поведінці. На нашу думку, це підтверджує, що доброта є однією з ключових ментальних рис українців, виявляючись у гостинності, толерантності, доброзичливості. У методиці Ш. Шварца вона розглядається як результат потреби у позитивній взаємодії, афіліації та створенні гармонійної спільноти. Її мотиваційна мета – піклування про благополуччя близьких, що теж відображає схильність до індивідуалізму в українській ментальності.

Також варто звернути увагу на ті цінності, які учасники опитування вважають менш важливими. Це допомагає краще зрозуміти додаткові риси української ментальності. Детальніше ці дані наведені у табл. 2.4.

Таблиця 2.4

**Цінності, які мають найменший пріоритет як у суспільних нормах і
ідеалах, так і в особистих вподобаннях людей**

Цінності		
Ранг	на рівні нормативних ідеалів	на рівні індивідуальних пріоритетів
10	Влада	Традиції
9	Стимуляція	Влада
8	Традиції	Досягнення

Як показує табл. 2.4, цінність «влада» опинилася на останньому місці серед основних пріоритетів у деклараціях і передостанньому – у фактичних поведінкових пріоритетах. Це свідчить про те, що українці, в основному, не мають особливого бажання досягати високих соціальних позицій чи домінувати над іншими. У суспільній поведінці це проявляється як відсутність схильності до підпорядкування та дисципліни, небажання визнавати авторитети. Водночас не спостерігається прагнення до контролю або домінування, тобто відсутнє бажання набувати авторитет, багатство чи вплив. Такі тенденції підтверджують наявність у національному характері рис анархічності, вільнодумства і незалежності.

Для більшості респондентів цінність «традиції» виявилася найменш важливою на рівні особистих пріоритетів. У попередні епохи повільні темпи змін забезпечували спадкоємність поколінь і збереження культурних основ. Родинні та суспільні традиції сприяли кращій інтеграції людини у її середовище. У другій половині XX століття життя змінювалося настільки швидко, що нові традиції просто не встигали прижитися і стати частиною культури. Те, що було цінним і зрозумілим для наших бабусь, вже не знаходило місця в системі цінностей їхніх дітей, а сучасні покоління сприймають традиції ще менш актуально. Кожне наступне покоління формує

свій унікальний світогляд, що часто не має нічого спільного з минулим. Це проявляється у тенденції до знецінення або відмови від традицій, що в довгостроковій перспективі може нести небезпеку через втрату культурної ідентичності [58, с. 22-36].

Сьогодні, коли народи та культури взаємодіють між собою, часто спостерігається домінування локальних інтересів над загальними. Інакше кажучи, багато етнічних груп ставлять власні потреби вище за спільні цілі. Така установка часто призводить до поєднання крайньої терпимості всередині власної спільноти з водночас різкою нетерпимістю до інших. У сучасному світі для виживання народів важливими залишаються інтеграція та взаємоповага. Це означає, що побудова стосунків між народами і культурами має спиратися на принципи толерантності, які проявляються у прагненні досягти взаєморозуміння і узгодження, а не досягатися через насилля чи придушення гідності. Лише діалог і взаємодія можуть стати запорукою мирного співіснування [58, с. 22-36].

У наукових дослідженнях поняття толерантності зазвичай трактується як повага та визнання права кожної людини на рівність. Воно також означає відмову від будь-яких форм насилля та домінування, а ще – усвідомлення і прийняття багатоманітності людської культури, її звичаїв та способів життя. Толерантність не зводить це різноманіття до єдиної моделі й не вважає, що існує лише одна правильна точка зору.

Бути толерантним — це приймати людей такими, які вони є, поважати їхні права, ставитися до них по-людськи і зі співчуттям. А ще — бути готовим до розмови та намагатися знайти спільну мову з представниками інших культур [58, с. 22-36].

Щоб більш точно визначити, яке місце толерантність посідає у системі української ментальності, у дослідженні було застосовано методику експрес-опитувальника «Індекс толерантності» (авторства Г. У. Солдатово). Результати цього дослідження відображені у графіку, поданому на рис. 2.4

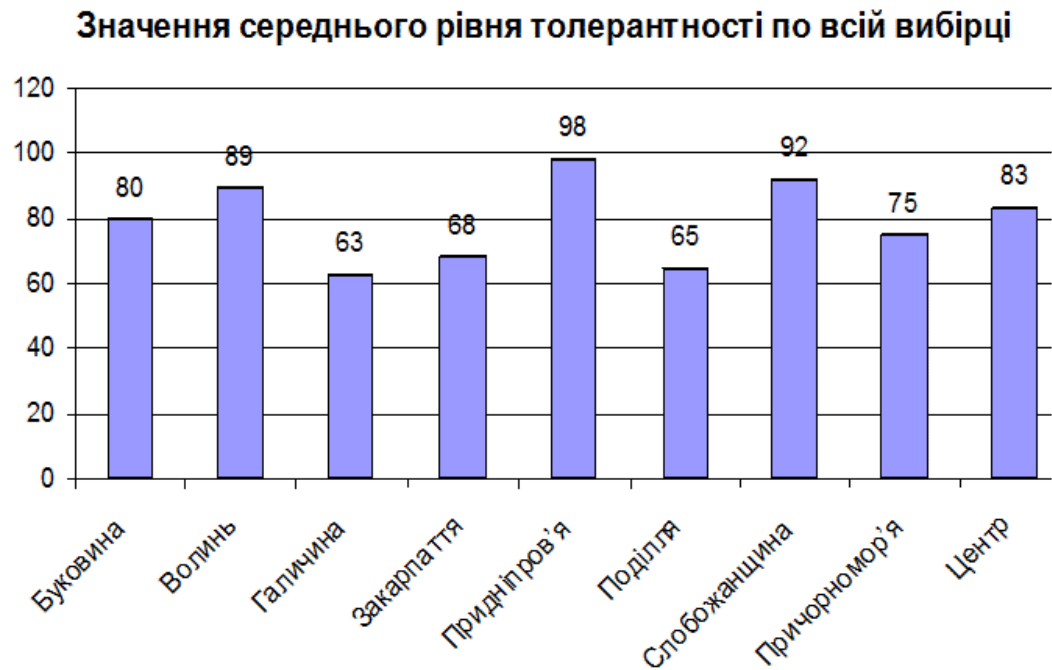

Рис. 2.3. Гістограма розподілу середнього рівня толерантності серед респондентів

Більшість учасників дослідження отримали від 61 до 99 балів, що свідчить про середній рівень толерантності. Такий результат показує, що ці респонденти мають одночасно як риси терпимості, так і ознаки нетерпимості. Їхня поведінка залежить від конкретної соціальної ситуації: у одних обставинах вони демонструють готовність приймати інших, а в інших — схильні виявляти обмеження або закритість.

Як слушно відзначає О. Сергєєва, основою будь-якої цивілізації є здатність до самоідентифікації [58, с. 22-36]. Це пояснюється тим, що ідентифікаційний механізм має властивість передаватися від покоління до покоління, сприяючи збереженню культурних традицій, звичаїв, цінностей і сталих способів поведінки [58, с. 22-36]. У другій половині XX століття поняття «ідентичність» набуло статусу універсального інструменту для аналізу свідомості та формування ментальності [58, с. 22-36].

Щоб дослідити, якою є ідентичність українців, було використано методику під назвою «Типи етнічної ідентичності». У ній є 6 шкал, і кожна з них відображає певний тип етнічної ідентичності:

- етнічна байдужість (індиферентність);
- етнотіпізм;
- норма (позитивне усвідомлення належності до етносу);
- етноізоляціонізм;
- етноогоїзм;
- етнофанатизм.

Кожен респондент отримує певну кількість балів за кожною шкалою (від 0 до 20). Це дозволяє визначити ступінь вираженості кожного типу ідентичності. Порівнюючи результати, можна побачити, який саме тип або які типи домінують у свідомості людини [58, с. 22-36].

- Найбільше (55%, або 24 особи) серед опитаних мають домінуючий тип етнічної ідентичності — «норма».
- Друга за поширеністю — «етнічна байдужість» (індиферентність), її демонструють 20% учасників (9 респондентів).
- Тип «етнофанатизм» визначений у 9% опитаних (4 особи).
- «Етноогоїзм» характерний для 7% опитаних (3 респонденти).
- «Етнотіпізм» і «етноізоляціонізм» трапляються з однаковою частотою — по 4,5% (по 2 особи).

Візуально розподіл цих типів можна побачити на рис. 2.5.

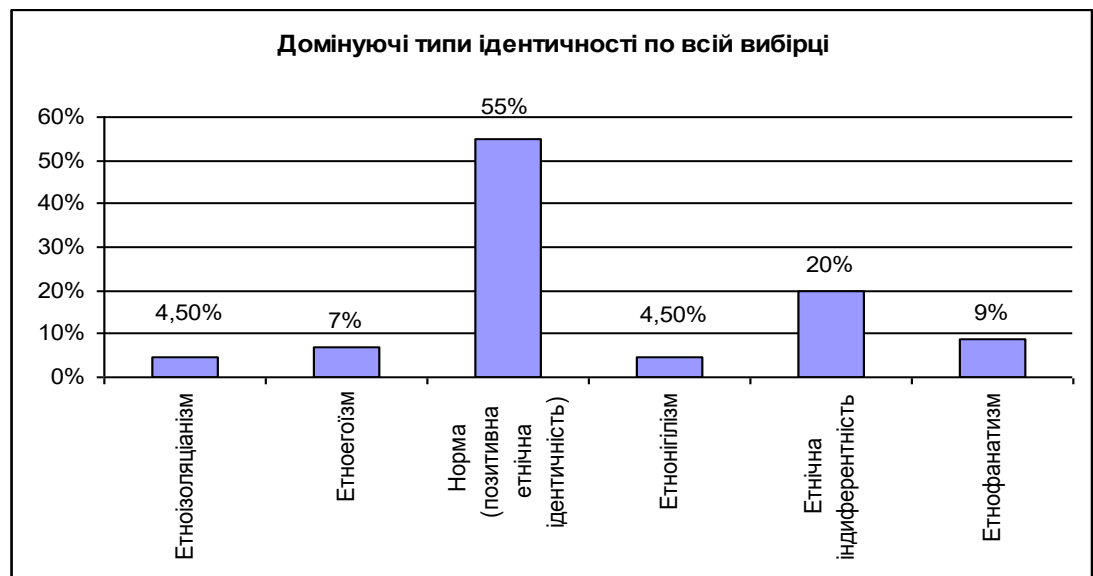

Рис. 2.5. Гістограма вираженості різних типів етнічної ідентичності у респондентів

Аналіз даних (за методикою Солдатової та Рижової) показав, що серед опитаних людей можна чітко простежити три різні типи етнічної самосвідомості:

- «Норма» (позитивна етнічна ідентичність), яка передбачає збалансоване поєднання поваги до власної етнічної групи та відкритості до інших народів.
- «Етнічна індиферентність» — проявляється у розмитості власної етнічної приналежності, байдужості до неї та відсутності актуальності етнічної теми.
- «Етнофанатизм» — характеризується готовністю до радикальних дій заради захисту етнічних інтересів. Він може виявлятися у виправданні будь-яких втрат чи насильницьких дій, аби гарантувати пріоритет прав власного народу, навіть на шкоду правам інших людей [39, с. 22-36].

2.4. Психологічні поради для розвитку етнічної ідентичності особистості

Соціально-політична ситуація в Україні з 2014 року, яка супроводжувалася активними бойовими діями на Сході, безпосередньо вплинула на формування подальшої ідеології, спрямованої на захист прав і інтересів окремих етнічних груп. Ця ідеологія апелює до культурних і релігійних традицій, міфів і символів. Такі обставини, в яких відбуваються значні соціальні зміни та панує нестабільність, призводять до кризи ідентичності. У науковій літературі її часто визначають як ситуацію, коли традиційні уявлення, що допомагають людині визначити своє місце в суспільстві, втрачають чіткі межі та значення [53, с. 81-83].

Розробляючи пропозиції для подолання таких криз, важливо враховувати необхідність стратегії розвитку української ментальності, яка б

задовольняла інтереси титульної нації й інших етнічних спільнот, гарантувала взаємну повагу, довіру й усувала фактори міжетнічної ворожнечі. Така стратегія має базуватися на двох ключових етапах: прогнозуванні майбутніх змін та випереджаючому формуванні ментальних рис, які відповідатимуть цій новій соціальній реальності [47].

Основні фактори, що впливають на процес становлення етнічної ідентичності, психологи називають такими:

- особливості виховання в родині, школі та найближчому оточенні;
- характер етнічного середовища (чи воно є гомогенним або різноманітним);
- соціальні відносини між різними етнічними групами.

Результати багатьох досліджень підтверджують, що «норма» (позитивна етнічна ідентичність) формується тоді, коли людина має позитивне ставлення і до свого народу, і до інших етносів. На думку американського вченого М. Беннетта, в умовах багатокультурного суспільства для людини найбільш сприятливою є біетнічна ідентичність. Вона дозволяє поєднувати різні культурні цінності та бачення світу, не відмовляючись від власної культури. Цікавою є також його спроба виділити етапи розвитку особистості, яка активно взаємодіє з іншими культурами та отримує соціальну підтримку. Цей розвиток проходить через три етноцентричні стадії (ігнорування культурних відмінностей; захист власних цінностей і недооцінка інших; зведення різниць до мінімуму) і три етнорелятивістські (прийняття відмінностей; вміння адаптуватися та діяти у відповідності до інших культур; інтеграція у багатокультурне середовище). Найвищий етап особистісного розвитку, на думку М. Беннетта, – це «конструктивно-маргінальна» позиція, що відображає здатність бути посередником між культурами і діяти у світі мультикультурності [42].

У своїх дослідженнях Жан Піаже визначив три ключові стадії розвитку етнічної ідентичності у дітей. На першому етапі, приблизно у віці 6-7 років, дитина лише починає усвідомлювати свою етнічну належність. Ці знання ще

досить уривчасті й неповні. У цьому віці найбільший вплив на дитину мають її родина та найближче оточення, а про саму етнічну спільноту чи країну вона ще мало замислюється.

Наступна стадія припадає на 8-9 років. У цей час дитина вже краще розуміє, до якого етносу належить. Вона починає пов'язувати свою етнічну приналежність з походженням батьків, місцем проживання чи рідною мовою. З'являються почуття гордості за свій народ та інтерес до власної культури.

На третьому етапі, у віці 10-11 років, дитина вже більш усвідомлено сприймає свою етнічну ідентичність. Вона розуміє специфіку свого народу, його історію, традиції та культурні надбання.

З цього випливає, що найкращий час починати говорити з дитиною про її національну приналежність - це молодший шкільний вік. При цьому важливу роль відіграє виховання у сім'ї та навчання у школі. Однак слід враховувати, що самі дорослі часто не до кінця усвідомлюють власну етнічну ідентичність. Тому важливо, щоб психологи проводили з ними роз'яснювальну роботу, адже дорослі передають свої погляди і цінності дітям.

На нашу думку, ефективним підходом до виховання й розвитку етнічної ідентичності можуть стати соціально-психологічні тренінги, що поєднують традиційні заняття з арт-терапією. Це пояснюється тим, що людина засвоює не більше 30% того, що чує чи бачить, тоді як активна участь у колективних обговореннях підвищує цей рівень до 50%. Ще кращі результати дають практичні завдання з обговоренням і застосуванням отриманих знань (до 75%), а максимального засвоєння (до 90%) досягають тоді, коли знання застосовуються на практиці.

Таким чином, інтерактивні заняття, зокрема тренінги соціально-психологічного спрямування, не лише допомагають краще засвоїти новий матеріал, а й сприяють розвитку особистісних якостей. Вони навчають переконливо висловлювати власні думки, поважати позицію інших людей, критично мислити, аналізувати різні проблеми та ефективно працювати у

групі. Крім того, такі заняття сприяють кращому спілкуванню в колективі, зміцнюють відчуття єдності та взаємної підтримки, що особливо важливо для збереження культурної ідентичності та зміцнення єдності всередині нації [9, с. 30-38].

Слід окремо зазначити, що робота соціальних психологів у форматі тренінгів з елементами арт-технологій може вирішувати широкий спектр завдань, які стосуються відносин людини з соціумом, зокрема з різними етнічними групами. Вона також може активно сприяти формуванню уявлень про соціальне середовище у свідомості громадян, що, своєю чергою, допомагає їм адаптуватися до сучасної реальності, яка постійно змінюється і ускладнюється. Особливо в умовах таких трансформацій вагоме значення набуває саме етнічна ідентичність, яка є важливою «опорою» для орієнтації людини у складному світі соціальних зв'язків. У ході таких тренінгів доцільно використовувати кілька важливих методичних підходів:

- метод арт-терапії, що дозволяє учасникам вільно і творчо проявляти себе, більше зосереджуючись на процесі, а не на кінцевому результаті, і задіюючи акціальні форми діяльності;
- системний підхід, коли група розглядається як єдина цілісність, яка відтворює модель суспільства і дозволяє дослідити його динаміку;
- групову психотерапію, яка спирається на закони групової динаміки, активізує групову енергію та внутрішні ресурси колективу;
- принципи клієнт-центрованої терапії, що передбачають уважне й підтримувальне ставлення до кожного учасника, а також ненав'язливе фасилітування обговорень без власної оцінки з боку ведучого;
- гештальт-терапевтичний підхід, який пропонує учасникам зануритися у власні відчуття та емоції, спостерігати і сприймати їх разом з колективом, комунікувати на кількох рівнях – емоційному, пізнавальному та поведінковому.

Тренінг може проводитись одночасно двома тренерами (які є представниками різних національностей) [75]. Це могло б створити

відчуття більшої захищеності та відповідало культурному контексту України, де обидві мови досить поширені. Варто пам'ятати, що тренери виконують функції медіаторів – вони допомагають учасникам налагодити взаємодію і краще розуміти одне одного.

Якщо група, що бере участь у тренінгу, не знайома з основною ідеєю чи форматом занять, проводяться додаткові вправи, які сприяють розвитку почуття єдності, підвищують чутливість, емпатію та відкритість до взаємодії. Щодо спеціалізованих понять (наприклад, «етнічна ідентичність»), то немає необхідності одразу пояснювати їх. Замість складних наукових термінів, доцільніше розкривати відповідні концепції через простіші, загальнозрозумілі поняття та ідеї. Наприклад, можна обговорювати усвідомлення людиною свого зв'язку з народом, важливість родинної історії та традицій, а також значення образу рідної домівки, власних коренів та пам'яті про предків. Такі прості та близькі теми допомагають кожному учаснику відчутти себе частиною спільноти, краще зрозуміти власну етнічну ідентичність і зміцнити свою внутрішню опору.

Серед ефективних елементів тренінгової роботи, що допомагають розвивати та осмислювати власну етнічну ідентичність, можна виділити спеціальні вправи, які впливають на когнітивний і афективний рівні цього явища. Приклади таких вправ: «Історичний життєпис», «Герб представника етнічної спільноти», «Хто я?», «Квітка», «Музей рідної культури», «Моя візитка», «Моє улюблене місце», «Павутина забобонів» та інтерв'ю з елементами незакінчених речень.

Однією з найцікавіших і змістовніших є вправа «Історичний життєпис». Учасники створюють уявну стрічку часу — таймлайн — на великому паперовому рулоні, який символізує минуле, сучасне і майбутнє українського народу. Нижня частина цієї «стрічки» відображає важкі політичні моменти (наприклад, війни, голодомори, Чорнобиль, репресії), тоді як верхня частина передає соціальні зміни та особисті спогади (мода, культурні впливи, поява нових явищ). Щоб зробити це більш особистим,

учасників заздалегідь просять принести сімейні фотографії, які вони розміщують у верхньому сегменті таймлайну. Ведучі підкреслюють, наскільки складна історична доля країни в політичному вимірі, і водночас наскільки світлою та людяною є пам'ять про сімейні моменти. Учасники можуть обговорювати теми, які для них особливо важливі та болючі [75]. Метою цієї вправи є створення атмосфери розуміння та взаємної поваги навіть під час обговорення таких непростих тем.

Також важливо акцентувати, що ця вправа дає змогу побачити, як кожен із нас здатен впливати на своє майбутнє та власну історію вже сьогодні. Вона допомагає збагнути, що минуле живе у спогадах, але водночас дає поштовх до перетворень та самовдосконалення.

Ще одна дієва техніка — створення власного «Герба представника етнічної спільноти». Ця вправа поєднує арт-терапевтичний і соціально-психологічний підходи. Герб, що колись використовувався середньовічними лицарями для позначення соціального статусу, у цьому тренінгу стає символом етнічної приналежності. Учасникам пропонують намалювати власний герб, використовуючи фарби, олівці чи будь-які художні засоби. При цьому вони мають орієнтуватися лише на свої внутрішні відчуття та асоціації, не отримуючи жорстких інструкцій щодо теми чи візуального стилю.

Ці малюнки можуть бути як реалістичними, так і повністю вигаданими — це простір для творчості. Після завершення роботи над гербом кожен учасник розповідає про свою «історію» — хто зображений у гербі, що означають обрані символи та які ідеї вони передають. Часто це перетворюється на справжню міні-презентацію про власне коріння, родинні чи національні традиції, чи навіть фантазії про ідеальну спільноту. Наприкінці тренінгу відбувається спільне обговорення, яке допомагає групі краще пізнати одне одного й зміцнити колективну ідентичність [75].

Подібні вправи допомагають не лише розширити можливості самовираження, а й дозволяють кожному учаснику переосмислити власну

етнічну приналежність, глибше усвідомити її значення у власному житті та навчитися знаходити порозуміння з людьми, які мають інші культурні чи соціальні погляди.

У процесі роботи над «Гербом» ретельно опрацьовуються такі характеристики, як розміри та число символів, колірне рішення, а також змістовне наповнення та значення його складових. Ця техніка має візуально-спрощену форму, що значно полегшує її виконання навіть тим, хто не має досвіду в малюванні або відчуває труднощі у вираженні власних думок у творчому вигляді. Завдяки цьому процес аналізу результатів стає доступнішим і зрозумілішим. Виділяються символи, які мають глибоке архетипічне коріння — наприклад, образи рослин, тварин, явищ природи. Такі мотиви часто зустрічаються в українській культурі, а також перегукуються з державною символікою. Малювання «Герба» допомагає з'єднати особистий досвід кожного учасника з більш глибокими пластами колективної пам'яті та історії. Варто зазначити, що символи можуть мати багатозначне трактування, і це іноді ускладнює їх точний аналіз. Проте саме ця багатозначність дає можливість глибше дослідити власну ідентичність, відчути зв'язок із традиціями та культурою свого народу [46].

Такий вид роботи є потужним засобом для розвитку етнічної ідентичності. Психомалюнок, як метод, не тільки стимулює самовираження і самопізнання, а ще й дозволяє через кольори та образи виявляти важливі, але часто неусвідомлені аспекти власного життя. Усвідомлення власних культурних ідентифікаційних рис — це важливий крок для формування глибокої поваги до культур інших народів. Адже позитивна етнічна ідентичність — це гармонійне поєднання поваги та любові до власного народу з відкритістю і доброзичливим ставленням до інших етнічних спільнот. Це неможливо без міжкультурного діалогу і комунікації, які мають ґрунтуватися не тільки на формальному визнанні різноманіття, а й на його глибокому розумінні. Успішна міжкультурна взаємодія передбачає готовність враховувати культурні відмінності, приймати їх та включати до

свого стилю спілкування. Однак будь-які спроби принизити чужі традиції чи нівелювати чужу гідність руйнують цю взаємодію.

Щоб допомогти учасникам глибше зрозуміти, як виникають упередження і як вони впливають на групову динаміку, використовується вправа «Павутина забобонів». Учасникам пропонується уявити, як почувається людина, яка постійно зіштовхується з нетерпимістю чи приниженням. Кілька добровольців сідають у центрі кола і символічно представляють «народ», що зазнає упереджень. Решта учасників згадують поширені негативні уявлення та жарти про цю групу, а ведучий намотує на «народ» мотузку, створюючи «павутину забобонів», яка обмежує рухи й свободу. Потім учасники аналізують, як почувається «народ» у такій ситуації, і поступово розплутують мотузку, висловлюючи співчуття, підтримку та позитивні думки про цей народ. Завершальна частина вправи — обговорення, що допомагає побачити, як легко упередження можуть «зв'язати» людину або групу, а також усвідомити важливість руйнування цих стереотипів, аби звільнити «павутину» упереджень у реальному житті [75].

Завдяки таким вправам учасники отримують можливість не тільки краще пізнати власну етнічну ідентичність, а й розвинути важливі навички — емпатію, повагу, відкритість. Це сприяє зміцненню не лише особистісної цілісності, а й загальної толерантної атмосфери в суспільстві.

Пропонуємо ще кілька практичних вправ, які можуть стати основою для розвитку етнічної ідентичності в рамках соціально-психологічного тренінгу. Однією з таких вправ є «Автопортрет», яка допомагає людині краще усвідомити свою етнічну приналежність. Малювання автопортрету сприяє прийняттю себе, розвитку самопізнання та зміцненню власної ідентичності. Підлітки та молодь особливо охоче беруть участь у такій роботі, оскільки їм властиво зображати власні уявлення про себе. Коли автопортрет розкриває етнічні риси особистості, це сприяє глибшому усвідомленню свого походження та ролі в етнічній спільноті.

Щоб збагатити виховний потенціал таких занять, можна поєднувати малювання з іншими формами арт-терапії: музичним супроводом, складанням історій чи казок, театралізованими сценками чи читанням поезії [46].

Ще одна цікава техніка — колажування. Вона полягає у створенні композицій зі шматочків різних матеріалів (фрагменти журналів, природні матеріали, вироби ручної роботи). Головна перевага цього методу — відсутність обмежень: навіть ті, хто не володіє художніми навичками, можуть успішно проявити свій внутрішній світ. Колаж дозволяє зафіксувати емоційний стан, дослідити власні переживання та набутий досвід, а також інтегрувати нові установки й стратегії поведінки, які були напрацьовані під час інших занять. Якщо запропонувати створити колаж на тему етнічної ідентичності, можна отримати яскравий візуальний матеріал, що допоможе зрозуміти уявлення учасників про свою спільноту. Під час роботи над спільним груповим фотоколажем важливо обговорити, де кожен учасник бачить себе в цій колективній картині. Такі запитання допомагають людині краще усвідомити власну ідентичність і своє місце в соціумі [46].

Варто зазначити, що гармонійна міжетнічна взаємодія в багатокультурному середовищі значно покращується завдяки таким тренінгам. Формування етнічної ідентичності через розвиток етнокультурної компетенції — це не тільки про розуміння культурних відмінностей. Це ще й про формування навичок комунікації, необхідних для уникнення конфліктів і налагодження взаєморозуміння.

Завершуючи тренінг, психолог проводить підсумкову бесіду з учасниками. Така розмова допомагає людям ще раз замислитися про власну роль у взаємодії з оточуючими, активізувати досвід спільної діяльності та оцінити нові знання і навички. Це також стимулює рефлексію і сприяє подальшому розвитку позитивної ідентичності, яка так потрібна у сучасному суспільстві.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Якщо розглядати основні складові психологічної ментальності українського народу, можна стверджувати, що вони мають досить складну і багатогранну природу. У широкому сенсі сюди входять психічні процеси, стани та властивості, а також виокремлюють рухливі аспекти (наприклад, настрій) і сталі елементи, як-от традиції, звички, зацікавлення. Багато дослідників підходять до аналізу психологічних рис ментальності через призму чотирьох ключових сфер: когнітивної, мотиваційної, афективної та регулятивно-вольової.

У ході цього теоретичного дослідження було здійснено аналіз сучасних діагностичних методів, які використовуються для вивчення психологічних особливостей великих соціальних груп. Ці методики часто суттєво різняться за критеріями та підходами, що іноді ускладнює інтерпретацію результатів та може призводити до неоднозначних висновків щодо особливостей ментальності народу.

У ході нашого дослідження ми не прагнули охопити все багатство такого складного феномена, як ментальність українського народу. Натомість увагу було зосереджено на окремих ключових складових – ціннісних орієнтирах (які визначалися за допомогою методики Ш. Шварца), толерантності (оцінюваної за експрес-опитувальником «Індекс толерантності» авторства Г. У. Солдатової та колективу співавторів – О. А. Кравцової, О. Е. Хухлевої та Л. А. Шайгерової), а також на етнічній ідентичності (досліджуваній за методикою «Типи етнічної ідентичності» Г. У. Солдатової та С. В. Рижової). У дослідженні брали участь 36 осіб (18 жінок та 18 чоловіків), по 4 представники з кожного історичного регіону України, при цьому було враховано представників як міського, так і сільського населення.

Результати діагностики індивідуальних цінностей за методикою Ш. Шварца показали, що в конкретній поведінці (на рівні індивідуальних

пріоритетів) найбільше значення мають такі цінності, як безпека, гедонізм і доброта. А на рівні нормативних ідеалів домінують досягнення, безпека і доброта. Найменш значущими серед ідеалів виявилися такі цінності, як влада, стимуляція та традиції, а серед пріоритетів у реальній поведінці — традиції, влада та досягнення.

Опитувальник «Індекс толерантності» показав, що для більшості учасників характерне поєднання толерантних і нетолерантних проявів. Це означає, що в одних соціальних умовах респонденти демонструють терпимість, а в інших — можуть реагувати нетолерантно.

За результатами методики «Типи етнічної ідентичності» переважали такі типи: «норма» — поєднання позитивного ставлення як до власного народу, так і до інших; а також типи «етнічна індиферентність» та «етнофанатизм».

Порівняння відповідей респондентів з різних регіонів України виявило відсутність значних розбіжностей щодо індивідуальних цінностей і типів етнічної ідентичності. Дещо різнилися результати дослідження рівня толерантності (у межах середнього рівня): мешканці Придніпров'я та Слобожанщини продемонстрували вищий рівень, а респонденти з Галичини і Поділля — нижчий. Це може свідчити про подібність ментальних установок жителів Придніпров'я та Слобожанщини до тих, де завжди існувала помітна кількість людей, які уникали активної праці. Серед них були й дворяни, і люди, які вели паразитичний спосіб життя, — такий спосіб життя сприймався як норма, а не як негативне явище.

Натомість респонденти з Галичини та Поділля, за нашими спостереженнями, продемонстрували риси, характерні радше для європейської культури, де працьовитість високо цінується, а бідність сприймається як ознака слабкості чи недолугості. Але ця гіпотеза потребує подальшої перевірки у майбутніх дослідженнях.

Розроблені нами корекційні заняття для розвитку етнічної ідентичності громадян мають комплексний характер. Кожне заняття поєднує в собі

розвивальні, освітні й виховні елементи та включає спеціальні вправи, що спрямовані на формування й зміцнення когнітивного, емоційно-чуттєвого і поведінкового складників ідентичності. Програма спрямована на те, щоб допомогти кожному учаснику краще усвідомити свою належність до українського народу, зрозуміти важливість національних інтересів, відчувати зв'язок із культурою, мовою та історичною спадщиною свого народу.

Всі заняття обов'язково мають проходити у доброзичливій і підтримуючій атмосфері. Незважаючи на те, що під час таких занять порушуються й непрості моменти минулого, важливо надихнути громадян вірою у власні сили та у здатність по-новому подивитися на історичні проблеми, щоб знайти шляхи їх подолання та розбудовувати спільне майбутнє.

ВИСНОВКИ

1. Розглядаючи дослідження різних авторів, які торкаються теми ментальності народу, можна дійти висновку, що цей феномен детально вивчався як українськими, так і закордонними вченими, але дослідження мають різноплановий і неоднозначний характер. Важливо зазначити, що ідеї про менталітет присутні в багатьох працях гуманітарної сфери навіть без прямого використання термінів «ментальність» чи «менталітет». Як окрема тема, поняття менталітету почало набувати актуальності у 20–30-х роках ХХ століття. Проте ще задовго до цього явище описувалося у працях філософів культури, в теоріях про національний і народний дух, а також у творах французьких просвітителів. Також важливі згадки про менталітет трапляються в роботах із психології, етнології, культурології, психолінгвістики, психоаналізу, а також у таких підходах, як глибинна, архетипічна, культурна й психологічна антропологія, феноменологія, структуралізм, герменевтика та інші напрями науки. Сьогодні серед дослідників цього питання особливо виділяються К. А. Абульханова-Славська, Г. В. Акопов, Г. М. Андрєєва, І. Г. Дубов, А. В. Брушлинський, М. І. Воловикова, А. Я. Гуревич, Б. А. Душков, Т. В. Іванова, М. І. Костомаров, О. Ю. Кульчицький, В. К. Липинський, Ю. Я. Мединська, Г. Ю. Парходько, В. Ф. Петренко, В. Є. Семенов, Д. І. Чижевський та інші. Усі вони загалом сходяться на думці, що ментальність — це специфіка свідомості конкретної спільноти, яка проявляється через її уявлення, оцінки, норми і настрої. Її основою є знання та вірування цієї спільноти, які разом з ключовими потребами та колективними архетипами формують ієрархію цінностей. Це, у свою чергу, обумовлює характерні для цієї групи переконання, ідеали, схильності й соціальні установки, що відрізняють її від інших народів.

2. Під час аналізу робіт, присвячених темі української ментальності, можна помітити, що більшість дослідників підкреслюють інтровертованість характеру українців. Їх часто зображають як людей, які живуть переважно

внутрішніми переживаннями, приймаючи рішення, спираючись насамперед на власні емоції та відчуття, а не на холодний розрахунок чи логіку. Такі люди схильні до внутрішньої активності, але у зовнішньому світі поведуться стримано й обережно, щоб не порушити природний лад і гармонію. Це поєднується з рисами меланхолійного темпераменту — здатністю швидко переходити від веселого настрою до сумного, легко поєднувати радість і сльози, глибоко переживати різні пристрасті. Працьовитість, порядок, щирість і гостинність завжди були рисами українців, так само як і готовність у вирішальний момент проявити чуйність, мужність, героїзм та самопожертву. Важливою рисою української ментальності вважається також «антеїзм» — особлива єдність людини з природою та рідною землею. Крім того, українцям притаманна глибока релігійність, яка, як правило, є усвідомленою. Разом із цим, серед українців помітний індивідуалізм, який проявляється не лише у прагненні до власного самовираження, а й у небажанні безумовно підкорятися чийсь правилам. Цей індивідуалізм поєднується з демократичністю, толерантністю і повагою до інших, проте інколи набуває форм анархічності або протесту проти нав'язаних порядків.

Узагальнюючи різні підходи вчених до вивчення ментальності, можна зробити висновок: хоча теоретичний матеріал про українську ментальність досить багатий, практичних емпіричних досліджень насправді мало. Це пояснюється як високою вартістю масштабних психологічних досліджень, так і складністю самого об'єкта — адже ментальність великих соціальних груп формується під впливом багатьох різних чинників, включаючи культуру, історію, політику, економічні обставини тощо.

3. У межах емпіричного дослідження було поставлено завдання розкрити особливості ментальності українців через основні її складові — цінності, толерантність і етнічну ідентичність. Для цього було сформовано вибірку зі 36 осіб (по 4 з кожного історичного округу), в якій рівномірно були представлені чоловіки й жінки, а також мешканці міст і сіл. Основними методиками стали: метод діагностики індивідуальних цінностей Ш. Шварца,

експрес-опитувальник «Індекс толерантності» та методика дослідження типів етнічної ідентичності (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова). За результатами опитувань виявилось, що на рівні ідеалів і у реальній поведінці респондентів стабільно посідає третє місце цінність «доброта» – це потреба в доброзичливій взаємодії з близькими, потреба в підтримці, чесності, дружбі. Цінність «безпека» зайняла друге місце серед ідеалів, але у практичній поведінці майже всіх респондентів виявилася найважливішою – вочевидь, це пов'язано з непростю суспільно-політичною ситуацією на момент дослідження. Цінність «досягнення» домінує в ідеалах, проте у реальних вчинках вона не потрапила до трійки провідних цінностей. Натомість на друге місце за пріоритетами у діях піднявся «гедонізм», що свідчить про прагнення до задоволення і певну схильність до споживацької культури.

4. Щодо толерантності, результати експрес-опитувальника засвідчили поєднання у респондентів як терпимих, так і нетерпимих установок – поведінка людей змінюється залежно від конкретної ситуації. У дослідженні типів етнічної ідентичності виявилися провідними: «норма» (доброзичливе ставлення до свого народу та до інших народів), а також «етнічна індиферентність» і «етнофанатизм» (останні два також отримали високі оцінки у певної частини респондентів).

5. Корекційна програма, яку ми запропонували на основі цих результатів як практичний інструментарій, базувалася на принципах диференційованого підходу, з урахуванням потреб кожної людини. Вона була спрямована на розвиток різних компонентів ідентичності, підбір прийомів та змісту роботи, що допомагають розвивати сильні сторони і коригувати менш сформовані аспекти. Найбільший вплив на значущість етнічної приналежності мають: умови етнічної соціалізації в сім'ї, школі й найближчому оточенні; особливості етноконтактного середовища (чи воно є одноманітним чи різноманітним); а також статусні відносини між етнічними групами. Саме тому корекційна робота повинна перш за все починатися з цих середовищ соціалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова І. Г. До проблеми української ментальності. *Вісник Запорізького національного університету*. 2008. № 2. С. 60–68.
2. Кальницька Ю. Історія соціальної психології в Україні: друга половина XIX – початок XX століття : навч. посіб. (хрестоматія) / Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. 264 с.
3. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник. 2-ге вид., випр. та допов. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 688 с. (ISBN 978-966-364-591-9).
4. Додонов Р. О. Теорія ментальностей: учення про детермінанти мислительних автоматизмів. Запоріжжя : Тандем-У, 1999. 264 с.
5. Рибак О. С. Цінності та ціннісні орієнтації, їхнє значення у розвитку особистості. *Вісник Львівського університету*. Серія психологічні науки. 2017. Вип. 1. С. 105–113.
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 2 : Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. Київ : Либідь, 2006. 560 с. (ISBN 966-06-0358-4).
7. Бондаренко О. В. Сутність, історія та сучасність української та західноєвропейської економічної ментальності: Монографія. Запоріжжя : Запорізький нац. технічний ун-т, 2005. 253 с.
8. Бондаренко О. В. Українська національна ментальність і «дух капіталізму». *Альманах наукових праць*. № 82. 2009. С. 76–86.
9. Данилюк І. В., Курапов А. О., Ягіяєв І. І. Етнокультурна психологія: історія та сучасність : монографія. Київ : АртЕк, 2019. 432 с. (ISBN 978-617-7814-01-5).
10. Бичко Б. Ментальні особливості національної самосвідомості В кн.: Філософські обрії. *Науково-теоретичний збірник*. №3 2000. С.104-114.

11. Фурман А. В. Психокультура української ментальності : [монографія]. 3-є наук. вид. Тернопіль : НДІ МЕВО, 2014. 168 с.
12. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. О. Погорілого. Київ : Наш Формат, 2023. 216 с. (ISBN 978-617-7552-28-3).
13. Бутковська Н. Етнічність: множинність інтерпретацій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка*. 2012. № 3. С. 42–46.
14. Воронкова В. Г. Європейська ментальність у контексті українського національного відродження. Українська ментальність: історія і сучасність : монографія / В. Г. Воронкова. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. С. 112–126.
15. Шайгородський Ю. Ж. Ціннісні деформації в українському суспільстві: спроба політологічного аналізу. *Політичний менеджмент*. 2008. № 2. С. 15–27.
16. Данилюк І. В., Курапов А. О., Ягіяєв І. І. Етнокультурна психологія: історія та сучасність : монографія. Київ : АртЕк, 2019. 432 с. (ISBN 978-617-7814-01-5).
17. Крячко В. І. Соціодіагностичний ракурс української ментальності : монографія. Київ : Вид-во ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2012. 248 с.
18. Максименко С. Д. Основні методи дослідження особистості та категорія нужди. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. Вип. 23. С. 7–18. (ISSN 2227-6246 54).
19. Ле Гофф Ж. Народження Європи / пер. з фр. Київ : Кліо, 2014. 272 с.
20. Українська історіографія про школу «Анналів» (пошук конкретної оглядової статті або розділу в підручнику з історіографії, наприклад, у працях, що аналізують розвиток історичної науки в Україні).

21. Дем'яненко В. К. Ментальні характеристики політичної свідомості українців. *Людина і політика*. 2001. № 1. С. 93–100.
22. Требін М. П. (ред.). Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції: монографія. Харків: Право, 2019. 744 с.
23. Донченко О. А. Архетипи соціального життя і політика: Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко. К. : Либідь, 2001. 334 с.
24. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник. 2-ге вид., випр. та допов. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 688 с. (ISBN 978-966-364-591-9).
25. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 2 : Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. Київ : Либідь, 2006. 560 с. (ISBN 966-06-0358-4).
26. Крячко В. І. Соціодіагностичний ракурс української ментальності : монографія. Київ : Вид-во ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2012. 248 с.
27. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 2 : Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. Київ : Либідь, 2006. 560 с. (ISBN 966-06-0358-4).
28. Пірен М. І. Основи етнопсихології. К. : Наукова думка, 1996. 385 с.
29. Рибак О. С. Цінності та ціннісні орієнтації, їхнє значення у розвитку особистості. *Вісник Львівського університету*. Серія психологічні науки. 2017. Вип. 1. С. 105–113.
30. Додонов Р. О. Теорія ментальностей: учення про детермінанти мислительних автоматизмів. Запоріжжя : Тандем-У, 1999. 264 с.
31. Рибак О. С. Цінності та ціннісні орієнтації, їхнє значення у розвитку особистості. *Вісник Львівського університету*. Серія психологічні науки. 2017. Вип. 1. С. 105–113.

32. Деркач О. О. Педагогіка творчості: арт-терапія та казкотерапія на допомогу вчителю, вихователю, практичному психологу : навч.-метод. посіб. Вінниця : ВДПУ, 2009. 94 с.
33. Деркач О. О. Педагогіка творчості: арт-терапія та казкотерапія на допомогу вчителю, вихователю, практичному психологу : навч.-метод. посіб. Вінниця : ВДПУ, 2009. 94 с.
34. Гафіатуліна А. В. Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України : дис.... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2017. 267 с.
35. Крячко В. І. Соціодіагностичний ракурс української ментальності: монографія. Київ: Вид-во ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2012. 248 с.
36. Кульчицький О. Ю. Риси характерології українського народу. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. Т. 2. К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1995. С. 708-718.
37. Кульчицький О. Ю. Світовідчуття українця. *Українська душа*. Зб.наук. праць / Відп. ред. В.Храмова. К.: Фенікс. С.48-51.
38. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с. (ISBN 978-966-554-248-X).
39. Лебон Г. Психологія народів і мас / Гюстав Лебон ; пер. з фр. І. Андрущенко. Харків : Арій, 2025. 272 с.
40. Лозко Г.С. Українське народознавство. Харків: Вид-во «Див», 2009. С. 271-276.
41. Капелюшний В. П. Етнологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 288 с.
42. Мединська Ю. Я. Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету: Дис. канд. психол. наук: 19.00.01. – Тернопіль, 2005. – 181 с.
43. Нельга О. В. Етнос, народ, нація як поняття і соціокультурні феномени. *Філософ. думка*. 2006. № 4. С. 36-55.

44. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : навчальний посібник. К. : Академвидав, 2005. 248 с.
45. Павленко В. М. Етнопсихогенез : феноменологія, фактори, механізми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.01 / В. М. Павленко. Дніпропетровськ, 1996. 240 с.
46. Парходько Г. Ю. Дослідження ментальності з позиції теорії сучасного постструктуралізму. *Зб. наук. праць. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. К. : Інформаційно-аналітичне агенство, 2008. Т. Х. Вип.7. С. 371 – 380.
47. Патлах І. М. Національний менталітет як об'єкт етнополітологічного аналізу : Дис. канд. політ. Наук : 23.00.05 / Запорізька держ. інженерна академія. Запоріжжя, 2002. 216 с.
48. Пірен М. І. Основи етнопсихології. К. : Наукова думка, 1996. 385 с.
49. Лозова О. М. Методологія психосемантичних досліджень етносу: монографія. Київ: Слово, 2011. 188 с.
50. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник. 2-ге вид., випр. та допов. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 688 с. (ISBN 978-966-364-591-9).
51. Загальна психологія : підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка. Вінниця : Нова Книга, 2004. 704 с. (ISBN 966-95800-4-3).
52. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. Київ : Вища школа, 1982. 216 с.
53. Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції : монографія / за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2019. 744 с. (ISBN 978-966-937-851-4).
54. Фурман А. В. Психокультура української ментальності : [монографія]. 3-є наук. вид. Тернопіль : НДІ МЕВО, 2014. 168 с.
55. Крячко В. І. Соціодіагностичний ракурс української ментальності : монографія. Київ : Вид-во ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2012. 248 с.

56. Серга Т. О. Сакралізація повсякденності в суспільстві, що трансформується : дис. канд. наук : 22.00.04 / Серга Тетяна Олексіївна. Запоріжжя, 2008. – 237 с.
57. Пірен М. І. Етнопсихологія : навч. посіб. Київ : Каравела, 2011. 264 с. (ISBN 978-966-266-003-1).
58. Громова О. В. Толерантність до невизначеності як чинник трансформації травматичного досвіду особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / О. В. Громова. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2022. 184 с.
59. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. К. : НІСД, 2011. 336 с.
60. Пірен М. І. Основи етнопсихології. Київ : Наукова думка, 1996. 385 с.
61. Патлах І. М. Національний менталітет як об'єкт етнополітологічного аналізу : дис. канд. політ. наук : 23.00.05. Запоріжжя, 2002. 216 с..
62. Крячко В. І. Соціодіагностичний ракурс української ментальності: монографія. Київ: Інтерсервіс, 2012. 248 с.
63. Додонов Р. О. Теорія ментальностей: учення про детермінанти мислительних автоматизмів. Запоріжжя : Тандем-У, 1999. 264 с.
64. Февр Л. Бої за історію / Л. Февр ; пер. з фр. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича, Ю. Н. Стефанова. К. : Наука, 1991. 598 с.
65. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Ю. Габермас // Умови громадянства: зб. статей / під ред. Варта ван Стінбергена. К.: Український центр духовної культури, 2005. С. 49–70.
66. Шлемкевич М. Загублена українська людина. К. : МП Фенікс, 1992. 158 с.
67. Аналіз ідей Г. Шпета в українських працях з етнопсихології, наприклад, у Данилюк І. В., Курапов А. О., Ягіяєв І. І. Етнокультурна психологія: історія та сучасність : монографія. Київ : АртЕк, 2019. 432 с.

68. Міщенко І. В. Медіакультура: теорія, історія, практика. Київ: Академія, 2010. 256 с.
69. Чижевський Д. Українська філософія. *Філософські студії*. 1993. №1. С.48-57.
70. Цимбалістий Б. Родина і душа народу. *Українська душа*. Нью-Йорк, 1956. С.26–43.
71. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / пер. з нім. К. Котюк, О. Фешовець. Львів : Астролябія, 2018. 608 с.
72. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен : УВУ. 1993. 217 с.
73. Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. Перший український педагогічний конгрес 1935 р. Львів, Рідна школа, 1938. С. 16-88.
74. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. Київ: Либідь, 2006. 560 с. (ISBN 966-06-0358-4)
75. Гафіатуліна А. В. Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України : дис.... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2017. 267 с.